

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БИЗОВ СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 351.77:614.7:616.2:94(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ
СВІДОМОСТІ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ В
УКРАЇНІ**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
Бизов С.С.

Науковий керівник: **Шевченко Сергій Олексійович**
доктор наук з державного управління, професор,
Заслужений працівник освіти України

Дніпро - 2025

АНОТАЦІЯ

Бизов С.С. Реалізація державної політики формування національнопатріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 281 – «Публічне управління та адміністрування» – Дніпровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2025.

У дисертації обґрунтовано теоретикометодологічні основи розроблення та впровадження державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді на підґрунті демократичних цінностей та механізмів її реалізації в умовах війни в Україні.

Зафіксовано, що повномасштабна війна росії проти України загострила актуальність дослідження державної політики формування національнопатріотичної свідомості та викрила прогалини у цій сфері, починаючи від поширення ухиляння та закінчуючи участю підлітків і молоді у підривній діяльності. Констатовано численні прояви й високого рівня національно-патріотичної свідомості та жертвовності під час російсько-української війни.

Визначено, що вихідним принциповим положенням, на яке спирається дискурс формування національнопатріотичної свідомості, є інтерпретація патріотизму як ресурсу зміцнення національної безпеки та демократичної спроможності суспільства. Показано, що рівень сформованості національної свідомості свідчить про стан зрілого і середнього рівня розвитку суспільства, тому важливо мати більш глибоке розуміння соціально-історичного характеру національнопатріотичної свідомості, пов'язаного з демократичними цінностями. Встановлено, що історичний розвиток знаходить об'єктивне відображення дійсності в національнопатріотичній свідомості і, навпаки, відображає в собі національнопатріотичну свідомість.

Обґрунтовано ціннісні демократичні орієнтири, зокрема, свободи, рівності, поваги до прав людини, верховенства права та громадянської відповідальності для формування національнопатріотичної свідомості, охарактеризовано види патріотизму, зокрема крайній, стійкий, помірний, обмежений, етичний, конституційний, громадянський. Визначено, що для сучасного стану та умов існування українського суспільства найбільш прийнятним є поєднання національного та громадянського патріотизму, що є ключовим завданням сучасної освіти та виховання в Україні. Це процес розвитку у громадян любові до своєї країни, відповідальності за її майбутнє, активної громадянської позиції та готовності захищати її інтереси, у тому числі й на фронтах російсько-української війни. Громадянський патріотизм не обмежується етнічним походженням чи мовною ідентичністю, а базується на приналежності до політичної нації – спільноти людей, які поділяють цінності, культуру, історію та майбутнє України.

Встановлено, що інституціоналізація державної політики формування національнопатріотичної свідомості після проголошення Незалежності розвивається впродовж кількох етапів, які автор поділяє на: доінституціональний (1991-2004 – закладання базису формування національнопатріотичної свідомості, зокрема у сфері освіти); легітимізаційний (2005 – 2009 – розроблення програмних організаційноправових засад державної політики формування національнопатріотичної свідомості); дискримінаційний (2009-2013 – реалізація антипатріотичних заходів та заяв); революційний (2015 – 2021 – стратегічне упровадження ціннісних орієнтирів, які спиралися на спадковість боротьби за Незалежність України); оборонний (2022 – по сьогодні – організація національного спротиву та відстоювання державного суверенітету).

Розглянуто можливі стратегії управління інституціоналізацією державної політики формування національнопатріотичної свідомості.

В ході порівняльного дослідження встановлені відмінності формування національнопатріотичної свідомості в демократичних та авторитарних країнах та визначено, що у першому випадку вони орієнтовані на демократичні цінності, критичну та відповідальну любов до Батьківщині, натомість авторитарні країни формують та використовують патріотизм в пропагандистсько-агресивних цілях задля беззаперечної підтримки влади населенням всупереч їх правам та свободам. Проаналізовані технології та інструменти цієї діяльності, зокрема в сфері освіти та виховання.

Розглянуто співвідношення патріотизму та націоналізму в європейських країнах та встановлено, що патріотизм відіграє потужну роль у збереженні підтримки ЄС, різко зменшує опозицію до ЄС, і його наслідки більші, ніж протилежні ефекти націоналізму. Зазначено, що важливе питання полягає в тому, чи зможуть націоналістичний праворадикальний антиєвропейський тренд, який проявляється останнім часом, подолати патріотичну підтримку ЄС. Обгрунтовано, що як контекст – демократичний чи авторитарний, так й історична конструкція держави впливають на спосіб, у який патріотизм діє на колективні ідентичності, а також на здатність чи ні окремих людей усвідомити це складне поняття та втілити його в життя.

Досліджено досвід Франції та встановлено, що демократична освіта лежить в основі культури оборони, яка визначає фундаментальний вимір національнопатріотичної та універсальної свідомості. Проаналізовано еволюцію концепції оборони та обгрунтовано, що поняття війни і миру є лише одним з інших аспектів цієї концепції, до якої додається поняття безпеки. Оборона розглядається як інтеграція мілітарної та цивільної складових, у множинності її форм, політичних, економічних, соціальних чи культурних. Розуміння питань оборони у французькому дискурсі означає також сприяння миру: у демократичному суспільстві оборона ґрунтується на зводі принципів права, на законах. Основи воєнних дій пов'язані з кризовою ситуацією, з посяганням на владу або цінності, з життєвими інтересами, з

допущеною несправедливістю, з якою не можна миритися і з якою необхідно боротися. Це пояснює домінуючу роль Франції у побудові сучасної концепції оборони Європи та її позицію щодо російсько-української війни.

Обґрунтовано потребу реконструкції дизайну системи формування національнопатріотичної свідомості з урахуванням зовнішньо- та внутрішньополітичного контексту та сконструйовано дескриптивну та прескриптивну моделі системи формування національнопатріотичної свідомості молоді. Інституціональна дескриптивна модель має пірамідальну конфігурацію, де на верхньому щаблі – дія інституцій в умовах військових, ментальних та інформаційних загроз повномасштабної війни, а на нижньому – громадянська реакція на загрозу державному суверенітету, яка має амбівалентний характер. Спостереження за суспільством в умовах повномасштабної війни дозволили дійти висновку, що численні Концепції та Стратегії національнопатріотичного виховання були недостатньо ефективними.

Авторська дескриптивна модель містить взаємосумісні конструкти: візіонерський (мета, функції, принципи), структурний (механізми, сектори системи, чинники та детермінанти) та синхронізована з ціннісноцільовою ієрархізованою надбудовою: національна стратегія (держава – гарант забезпечення незалежності та суверенітету, громадянин – актор захисту національних інтересів); демократична візія (громадянське суспільство як носій демократичних цінностей, громадянин як актор їх відтворення); інституціональні інструменти (інституції, які здійснюють соціалізацію особи); оперативне реагування (контрпропаганда, розвивальні та підтримуючі заходи національнопатріотичної спрямованості, героїзація сучасників та відновлення історичної справедливості, дерусифікація та руйнація наративів «руського миру»).

Обґрунтовано, що серед пріоритетів формування національнопатріотичної свідомості молоді мають бути:

- ідеологічний, підкріплений політичною волею керівництва держави;
- формування послідовної політики захисту українськості та чіткої фіксації результатів втрати державного суверенітету;
- демонстрація руйнівних наслідків окупації територій, у т.ч. й знищення демократичних цінностей;
- актуалізація потреби громадянської консолідації;
- потреба національнопатріотичної детермінації змісту освіти;
- інтеграція трьох секторів системи формування національнопатріотичної свідомості: національного, громадського, інструментально-суб'єктного.

Ключові слова: державна політика формування національнопатріотичної свідомості молоді, національна ідентичність, публічне управління, демократичні цінності, національна свідомість, оборонна свідомість.

ABSTRACT

Bizov S.S. Implementation of the state policy of formation of national-patriotic consciousness and democratic values of youth in Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 281 – «Public management and administration» – Dnipro State University of Internal Affairs, Dnipro, 2025.

The dissertation substantiates the theoretical and methodological foundations of the development and implementation of the state policy of forming the national-patriotic consciousness of youth on the basis of democratic values and mechanisms for its implementation in the conditions of the war in Ukraine.

It is noted that the full-scale war of Russia against Ukraine has exacerbated the relevance of the study of the state policy of forming the national-patriotic consciousness and has exposed gaps in this area, starting from the spread of evasion and ending with the participation of adolescents and youth in subversive activities. Numerous manifestations of a high level of national-patriotic consciousness and sacrifice during the Russian-Ukrainian war have been noted.

It is determined that the initial principle on which the discourse of forming the national-patriotic consciousness is based is the interpretation of patriotism as a resource for strengthening national security and the democratic capacity of society. It is shown that the level of formation of national consciousness indicates the state of mature and average level of development of society, therefore it is important to have a deeper understanding of the socio-historical nature of national-patriotic consciousness, associated with democratic values. It is established that historical development finds an objective reflection of reality in national-patriotic consciousness and, conversely, reflects national-patriotic consciousness in itself.

The value-based democratic guidelines, in particular, freedom, equality,

respect for human rights, the rule of law and civic responsibility for the formation of national-patriotic consciousness, are substantiated, the types of patriotism are characterized, in particular extreme, stable, moderate, limited, ethical, constitutional, civic. It is determined that for the current state and conditions of existence of Ukrainian society, the most acceptable is the combination of national and civic patriotism, which is the key task of modern education and upbringing in Ukraine. This is the process of developing in citizens love for their country, responsibility for its future, an active civic position and readiness to defend its interests, including on the fronts of the Russian-Ukrainian war. Civic patriotism is not limited to ethnic origin or linguistic identity, but is based on belonging to a political nation - a community of people who share the values, culture, history and future of Ukraine.

It has been established that the institutionalization of the state policy of forming national-patriotic consciousness after the Declaration of Independence develops over several stages, which the author divides into: pre-institutional (1991-2004 - laying the basis for the formation of national-patriotic consciousness, in particular in the field of education); legitimizing (2005 - 2009 - development of programmatic organizational and legal principles of the state policy of forming national-patriotic consciousness); discriminatory (2009-2013 – implementation of anti-patriotic measures and statements); revolutionary (2015 – 2021 – strategic implementation of value orientations based on the legacy of the struggle for the Independence of Ukraine); defensive (2022 – to date – organization of national resistance and defense of state sovereignty).

Possible strategies for managing the institutionalization of state policy in the formation of national-patriotic consciousness are considered.

During the comparative study, the differences in the formation of national-patriotic consciousness in democratic and authoritarian countries were identified and it was determined that in the first case they are oriented towards democratic values, critical and responsible love for the Motherland, while authoritarian

countries form and use patriotism for propaganda and aggressive purposes in order to gain unquestioning support for the government by the population in defiance of their rights and freedoms. The technologies and tools of this activity are analyzed, in particular in the field of education and upbringing.

The relationship between patriotism and nationalism in European countries is considered and it is established that patriotism plays a powerful role in maintaining support for the EU, sharply reduces opposition to the EU, and its consequences are greater than the opposite effects of nationalism. It is noted that an important question is whether the nationalist right-wing radical anti-European trend that has been manifesting itself recently will be able to overcome patriotic support for the EU. It is argued that both the context - democratic or authoritarian, and the historical construction of the state influence the way in which patriotism acts on collective identities, as well as on the ability or not of individuals to understand this complex concept and put it into practice.

The experience of France is studied and it is established that democratic education lies at the heart of the culture of defense, which determines the fundamental dimension of national-patriotic and universal consciousness. The evolution of the concept of defense is analyzed and it is argued that the concepts of war and peace are only one of the other aspects of this concept, to which the concept of security is added. Defense is considered as the integration of military and civilian components, in the plurality of its forms, political, economic, social or cultural. Understanding defense issues in French discourse also means promoting peace: in a democratic society, defense is based on a set of legal principles, on laws. The foundations of military actions are associated with a crisis situation, with an encroachment on power or values, with vital interests, with an injustice that cannot be tolerated and must be fought. This explains the dominant role of France in building the modern concept of European defense and its position on the Russian-Ukrainian war.

The need for reconstruction of the design of the system for the formation of

national-patriotic consciousness, taking into account the foreign and domestic political context, is substantiated and a descriptive and prescriptive model of the system for the formation of national-patriotic consciousness of youth is constructed. The institutional descriptive model has a pyramidal configuration, where at the top level is the action of institutions in the conditions of military, mental and information threats of a full-scale war, and at the bottom is the civil reaction to the threat to state sovereignty, which is ambivalent in nature. Observations of society in the conditions of a full-scale war allowed us to conclude that numerous Concepts and Strategies of national-patriotic education were not effective enough.

The author's descriptive model contains mutually compatible constructs: visionary (goal, functions, principles), structural (mechanisms, sectors of the system, factors and determinants) and synchronized with a value-target hierarchical superstructure: national strategy (the state is the guarantor of ensuring independence and sovereignty, the citizen is the actor of protecting national interests); democratic vision (civil society as a carrier of democratic values, the citizen as an actor of their reproduction); institutional tools (institutions that carry out the socialization of the individual); operational response (counter-propaganda, developmental and supporting measures of a national-patriotic orientation, heroization of contemporaries and restoration of historical justice, de-Russification and destruction of narratives of the "Russian world").

It is substantiated that among the priorities for the formation of national-patriotic consciousness of youth should be:

- ideological, supported by the political will of the state leadership;
- formation of a consistent policy of protecting Ukrainianness and clear fixation of the results of the loss of state sovereignty;
- demonstration of the destructive consequences of the occupation of territories, including the destruction of democratic values;
- actualization of the need for civic consolidation;

- the need for national-patriotic determination of the content of education;
- integration of three sectors of the system of forming national-patriotic consciousness: national, public, instrumental-subject.

Keywords: state policy of forming national-patriotic consciousness of youth, national identity, public administration, democratic values, national consciousness, defense consciousness.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ:

1. Бизов С.С. Оцінка ефективності державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді. *Наукові перспективи*: журнал. 2025. № 4(58) 2025. С.1832. 46 – 55. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-46-55](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-46-55).
2. Бизов С.С. Закордонний досвід реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді. *Наукові перспективи*. 2023. № 1 (31). С. 25–33.
3. Бизов С. Концептуальні засади реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2022. №10(4). С. 58-64. <https://doi.org/10.15421/>
4. Бизов С.С. Перспективи розвитку правового забезпечення державної політики у сфері національно-патріотичного виховання в Україні як умова сталого її функціонування. *Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики». Харків : ВСП «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ». 2023. С.53-54.
5. Бизов С.С. Формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей як напрям молодіжного туризму. *Теорія і практика розвитку туризму: досвід, проблеми, інновації*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. 21.02.2023. м. Харків. С. 76-77.
6. Бизов С.С. Упровадження демократичних цінностей крізь призму зовнішньополітичних рішень держав-членів ЄС в умовах

російсько-української війни. *Цифрове суспільство: управління, фінанси та соціум*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2023. – Том 2. – С. 126-128.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ	22
1.1. Державна політика формування національнопатріотичної свідомості як об'єкт наукового дискурсу	22
1.2. Теорії націоналізму та патріотизму як концептуально-методологічний каркас формування національнопатріотичної свідомості	38
1.3. Ціннісні орієнтири формування національнопатріотичної свідомості	53
Висновки до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН РОЗРОБЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ	72
2.1. Інституціалізація державної політики формування національно-патріотичної свідомості	72
2.2. Формування патріотичної свідомості в демократичних країнах	87
2.3. Формування патріотичної свідомості в авторитарних країнах	99
Висновки до розділу 2	114
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ	117

3.1. Концепт оборонної свідомості в структурі державної політики національнопатріотичної свідомості: досвід Франції	117
3.2. Детермінанти реконструкції дизайну реалізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді	131
3.3. Удосконалення механізмів реалізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді	143
Висновки до розділу 3	156
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	165
ДОДАТКИ	194

ВСТУП

Актуальність теми. Необхідність дослідження державної політики формування національнопатріотичної свідомості зумовлюється необхідністю забезпечення консолідації українців заради збереження та посилення боєздатності сил оборони, організації громадянського спротиву ворогу, збереженню резильєнтності до інформаційних атак, припинення колобораціоністської та терористичної діяльності. Формування національнопатріотичної свідомості молоді є інструментом збереження Незалежності держави та захисту її державного суверенітету як зараз, так і у майбутньому.

Першочерговим пріоритетом державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді має стати розвиток активної патріотичної громадянської позиції на засадах демократичних цінностей та культури оборони.

Теоретико-методологічні засади державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді висвітлені у наукових працях Е. Афоніна, О. Діденка, С. Домбровської, О. Кіндратець, О. Ковальчук, В. Колтун, Н. Липовської, С. Мороз, О. Пархоменко-Куцевіл, В. Садкового, Н. Сидоренко, І. Сурай, С. Шевченка, С. Широкова та ін.

Сучасний стан осмислення процесу формування демократичного контексту української ідентичності знайшов відображення в багатьох публікаціях останніх років, зокрема, в працях В. Баштанника, В. Бебика, С. Вовканича, В. Горського, Я. Грицака, Є. Жураковського, О. Забужко, В. Іванишина, Ф. Канака, Р. Кіся, В. Кафарського, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лісового, М. Розумного, Ф. Терханова, М. Томенка, А. Фартушного та ін.

Не зважаючи на потужний дослідницький мейнстрім, враховуючи життєву важливість для України в умовах повномасштабної війни та

щоденного збільшення глобальних викликів проблема формування національнопатріотичної свідомості молоді та ефективного державного супроводу цього процесу потребує подальшого обґрунтування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до: Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 р. № 476; Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2025 – 2029 рр., затвердженої наказом МВС України від 21 травня 2024 р. № 326; Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок Міністерства науки і освіти України на 2022-2026 рр., затвердженої наказом МОН України від 03 лютого 2022 р. № 109.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є обґрунтування теоретикометодологічних основ розроблення та впровадження державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді на підґрунті демократичних цінностей та механізмів її реалізації в умовах війни в Україні.

Для досягнення мети було поставлено такі *завдання*:

- проаналізувати національнопатріотичний дискурс та уточнити понятійнокатегорійний апарат, а також дослідити теорії націоналізму та патріотизму як концептуально-методологічний каркас формування національнопатріотичної свідомості;
- визначити ціннісні орієнтири формування національнопатріотичної свідомості;
- систематизувати процес інституціоналізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості та визначити його етапи;
- порівняти досвід демократичних та авторитарних країн в сфері

формування національнопатріотичної свідомості;

- обґрунтувати логіку конструювання концепту оборонної свідомості з урахуванням французького досвіду;

- обґрунтувати детермінанти реконструкції дизайну реалізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді як громадянської чесноти.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що складаються у сфері формування національнопатріотичної свідомості.

Предмет дослідження – реалізація державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді в Україні.

Методи дослідження. Досягнення мети та завдань дослідження відбувалось шляхом синтезу загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: систематизації та узагальнення – при аналізі національнопатріотичного дискурсу (підрозділ 1.1); аксіологічного – в контексті визначення ціннісних орієнтирів формування національнопатріотичної свідомості (підрозділ 1.3); інституціонального та історикоправового – під час визначення етапів інституціоналізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді в Україні (підрозділ 2.1), компаративного – під час порівняння концептів патріотизму та націоналізму (підрозділ 1.2) та особливостей формування національнопатріотичної свідомості в демократичних (підрозділ 2.2) та авторитарних країнах (підрозділ 2.3), формально-логічний метод – під час обґрунтування логіки конструювання концепту оборонної свідомості з урахуванням французького досвіду (підрозділ 3.1); системного аналізу та моделювання – в процесі конструювання дескриптивної та прескриптивної моделей системи формування національнопатріотичної свідомості молоді та діяльності її суб'єктів (підрозділ 3.2), феноменологічний підхід – у процесі вивчення основ формування національно-патріотичної свідомості як громадянської чесноти (підрозділ 3.3)

Теоретико-методологічною основою дисертації є положення теорії публічного управління, наукові дослідження процесів формування національнопатріотичної свідомості молоді та реалізації відповідної державної політики.

Нормативно-правовою та емпіричною базою дослідження є Конституція та закони України, укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази Міністерства освіти та науки України, Міністерства молоді та спорту України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні актуального дослідницького завдання щодо теоретикометодологічного обґрунтування концепту державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді на підґрунті демократичних цінностей та механізмів її реалізації в умовах війни в Україні.

Найважливіші наукові результати, що характеризують новизну і розкривають логіку та зміст дисертаційного дослідження, полягають у тому, що:

уперше:

- обґрунтовано комплекс концептуальних положень щодо реконструкції дизайну системи формування національнопатріотичної свідомості молоді як громадянської чесноти з урахуванням зовнішньо- та внутрішньополітичного контексту та сконструйовано її дескриптивну та прескриптивну моделі.

удосконалено:

- методологічні підходи формування національнопатріотичної свідомості на засадах використання концептуальної дихотомії «націоналізм-патріотизм» обґрунтовано необхідність їх синергетичного поєднання в умовах загрози існуванню нації та держави та уточнено поняття «патріотизм», «націоналізм», «національна самоідентифікація», «національна ідентичність», «національнопатріотична свідомість»;

– підходи до визначення етапів інституціоналізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді, зокрема визначено її етапи: доінституціональний (1991-2004); легітимізаційний (2005 – 2009); дискримінаційний (2009-2013); революційний (2015 – 2021); оборонний (2022 – по сьогодні);

набули подальшого розвитку:

– інтерпретація особливостей формування національнопатріотичної свідомості в демократичних (добровільна національна самоідентифікація) та авторитарних (примус та маніпуляції суспільними настроями) країнах;

– підходи до адаптації французького досвіду у сфері формування оборонної свідомості як складової системи громадянської освіти;

– обґрунтування ціннісних демократичних орієнтирів формування національнопатріотичної свідомості, охарактеризовано види патріотизму, зокрема крайній, стійкий, помірний, обмежений, етичний, конституційний, громадянський.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що розроблені й науково обґрунтовані дисертантом наукові положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у практичній роботі органів державної влади під час реалізації Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, для подальших досліджень у цьому напрямку, для розробки відповідних навчальних програм для здобувачів освіти за спеціальністю «281. Публічне управління та адміністрування», а також в системі підвищення кваліфікації публічних службовців.

Особистий внесок здобувача. Основні ідеї дисертаційного дослідження і розробки, виконані в його межах, належать особисто здобувачу. Усі подані в дисертації наукові результати автор отримав самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та

результати дисертаційної роботи оприлюднено на науково-практичних конференціях, у тому числі за міжнародною участю: «Відновлення та модернізація

економіки України: виклики, пріоритети, практики» (Харків, 2023), «Теорія і практика розвитку туризму: досвід, проблеми, інновації» (Харків, 2023), «Цифрове суспільство: управління, фінанси та соціум» (Дніпро, 2023), «Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти» (Дніпро, 2025).

Публікації. Загальні положення та зміст дисертації відображено у 8 працях, зокрема в 4 статтях у наукових фахових виданнях з державного управління та 4 тезах доповідей у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 196 сторінок, із них 164 сторінки основного тексту. Робота містить 1 таблицю, 16 рисунків. Список використаних джерел містить 299 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Державна політика формування національнопатріотичної свідомості як предмет наукового дискурсу

Повномасштабна війна росії проти України загострила актуальність дослідження державної політики формування національнопатріотичної свідомості (далі – ДПФНПС) та викрила прогалини у цій сфері починаючи від поширення ухилянства та закінчуючи участю підлітків і молоді у підривної діяльності, як-то: підпали автівок військових, диверсії на залізниці, вибухи в ТЦК тощо. Але ми бачимо численні прояви й високого рівня національнопатріотичної свідомості (далі – НПС), достатньо згадати черги в військомати у перші дні війни у 2022 р. та щоденний героїзм мужніх захисників та захисниць на фронті.

В цій ситуації постає нагальна проблема реконструкції ДПФНПС як основи укріплення національної стійкості та захисту національних інтересів в умовах екзистенційного протистояння з державою-терористом та її поплічниками. Формування НПС молоді сьогодні є одним з найголовніших пріоритетів державної політики в Україні, важливою складовою забезпечення національної безпеки України.

Основні елементи, що складають «державу», включають чотири основні фактори: народ, уряд, земля і суверенітет. У сучасному суспільстві поняття «держава» містить в собі такі множинні значення, як політика, суспільство і природнича фізика. По суті, вона стає єдністю, яка охоплює політичні, соціальні та природні фізичні властивості. Національна свідомість – це ідентичність і визнання, яке люди на конкретній землі мають для держави і втілюють когнітивний статус і психічний стан людей для ціннісного консенсусу політичної спільноти.

З часу формування сучасної західної національної держави акцент на необхідності формування НПС став основною передумовою дискурсу.

Вихідним принциповим положенням, на яке спирається дискурс формування національнопатріотичної свідомості (далі – ФНПС), є інтерпретація патріотизму як ресурсу зміцнення національної безпеки та демократичної спроможності суспільства. Відомо, що рівень сформованості національної свідомості свідчить про стан зрілого і середнього рівня розвитку суспільства, тому важливо мати більш глибоке розуміння соціально-історичного характеру НПС, пов'язаного з демократичними цінностями. Саме з точки зору розвитку ми бачимо, що історичний розвиток знаходить об'єктивне відображення дійсності в НПС і, навпаки, відображає в собі НПС.

Особливість філософського світогляду в відображенні НПС полягає в тому, що він інформує людей про загальні закономірності розвитку природи, суспільства і людського мислення. Одним з елементів цього філософського світогляду є філософія історії, яка уособлює розвиток суспільства і стан минулого. Філософія історії посідає важливе місце в НПС. Відомо, що міфологія і героїчні билини всіх народів, а також окремі легенди і перекази містять відомості про загадкові події минулого. Вони створюють унікальні духовні умови національної психіки. Серед них: пам'ятка давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім» [24], пісні про Кармалюка, «Про Данила Нечая», «Про Байду», «Про Івана Сірка», «Про Максима Залізняка»; українські думи. Перші елементи історичної свідомості проявляються в прикладах народної творчості, таких як легенди, билини, казки, міфи. Події описуються безпосередньо їх творцями. Творці часто наповнюють казки і легенди духом свого часу. Особливим піднесенням патріотичного почуття і національної самосвідомості позначені думи і пісні періоду визвольної війни 1618-1654 р., думи та пісні, присвячені Богданові Хмельницькому і його соратникам Іванові Богуну, Данилові Нечая, Максимові Кривоносу.

Величчю народного торжества пройнята, наприклад, чудова маршова пісня того часу «Гей не дивуйте, добрії люди». Глибоким проникненням у суть історичних подій відзначаються думи про Хмельницького та Барабаша і про смерть Хмельницького [105].

Тут купа хронології, доказів та іншої конкретної інформації. Звичайно, закономірність тих чи інших подій минулого знаходить відображення в деяких картинах. У ньому узгодженість різних картин умовна, вони можуть бути відображені тільки в одному конкретному тексті. Відсутнє розуміння історичного процесу та історичного періоду. Ще однією умовою першої появи історичної свідомості є слабкість розуміння причинності подій.

Там, де події і явища зустрічаються без будь-яких спроб причинного пояснення, вони мають особистий міфологічний характер і не відчувається соціально значущої особливості. Інтерес до минулого виражається як моральні погляди, мудрі рішення і судження як уроки, виховні інструменти боротьби зла і добра. Така ситуація характерна для періоду першого генезису історичної свідомості. Сучасний рівень національної самосвідомості спонукає до посилення уваги до внутрішніх проблем нації, глибшого спостереження за її витоками. Тому необхідно глибше розуміти суспільно-історичну сутність НПС. З точки зору діалектичного прогресу історичний прогрес – це знаходження об'єктивного відображення події в НПС, або прагнення до нього означає прогрес. Національна свідомість – це тривалий історичний період етногенезу кожної нації чи народу, способу життя, економічного способу виробництва, релігійних вірувань, культури, світогляду, які сформувалися внаслідок безпосереднього впливу інших народів, діяльності в економічній, політичній, соціальній та культурно-духовній сферах. Крім цього визначення, хочемо підкреслити, що НПС – це не тільки «рівень діяльності», а й моральний і духовний потенціал нації, яка здатний перетворитися на матеріальну силу, що буде сприйнята населенням і для багатьох стане внутрішнім переконанням і настановою, підтвердженням

чого всі історія українського народу та, зокрема, три роки мужньої кровопролитної боротьби на Незалежність з потужним, безжальним споконвічним ворогом.

Не можна сказати, що форми НПС завжди формуються стихійно, тому що вона не розвивається без волі особистості, або іншими словами, форми НПС визначаються певними правилами і критеріями. Національні цінності посідають важливе місце в НПС. Цей процес прийнято визначати терміном самосвідомості, рефлексії. Поняття самосвідомості має своє історичне коріння.

Західні філософи, такі як Марк Блок, Д. Коллінгвуд, Ріккерт, Ясперс та ін., висловлювали думки і створювали унікальні теорії про історичну свідомість і історичне знання, цивілізацію, самосвідомість, доводячи, що без цього неможливе наукове розуміння історії.

У філософії історії особливе місце займають праці французьких вчених Марка Блока «Історія апології» [14] та «Idea istorii» (Ідея історії) Робіна Дж. Колінвуда [106].

Зокрема, відомий письменник Г. Гьоссе описує історію людства як сукупність незліченних помилок цих людей. Але, незважаючи на це, на Заході сформувалися наукові погляди на філософію історії. Теоретико-методологічні аспекти історичної свідомості знайшли відображення в роботах Гегеля, Ріккerta, Шопенгауера, Ніцше, Ключевського, Колінгвуда, Марка Блока, Тойнбі, Поппера, Ясперса та інших. Філософське розуміння історії, генезис історичної свідомості і знання, знайшли відображення в багатьох їх працях. погляди цих діячів різноманітні і часом суперечать один одному. Проте основні елементи філософії історії ґрунтуються на науковій точці зору. Проблема історичної свідомості в тій чи іншій мірі розкрита. Зокрема, велике значення у філософському розумінні історичного розвитку має спроба англійського мислителя Арнольда Тойнбі (1889-1975) «переосмислити соціально-історичний розвиток людства в дусі теорії вихору

місцевих цивілізацій» [121, с. 22].

Сучасник Тойнбі, німецький філософ К. Ясперс, говорить, що «історія має глибоку спостережливість, але людське знання незбагненне» [137]. Тойнбі всіма наявними в його розпорядженні засобами намагався показати, що історія відкрита для розуміння.

Форми НПС, суспільної свідомості в силу своєї відносної самостійності можуть активно впливати на принципову зміну характеру бази і структури, що становить основу суспільства в тих чи інших країнах. Як приклад можна навести процес кардинальних змін, що відбулися на території пострадянського простору. Якими б критичними не були соціально-політичні, економічні та правові зміни, що стрімко відбуваються в житті людства, ми спостерігаємо, що вони набувають позитивного тону для нового формування свідомості народу, особливо НПС. Закономірно, що НПС та її формування, перш за все, починаються в самому серці національного пробудження. Сучасне відродження стає об'єктивною соціальною реальністю розвитку, що відповідає вимогам часу, тому що воно формується і розвивається під впливом світогляду людей, життєвих висновків, взаємних відносин, волі і бажань, національного способу життя, національних звичаїв і традицій. Тому національний спосіб життя і культура є закономірним вираженням соціальної дійсності. Національна самоідентифікація означає визнання соціально-етнічної стабільності людей, що належать до тієї чи іншої національності. За національністю людська і загальнолюдська цінності набули певної форми і вигляду. У національності присутній дух національної приналежності. Наш національний дух, сукупність наших національних почуттів, наша національна уява виражається як проста свідомість у наших настроях.

Важливість і святість розвитку НПС для нації полягає в тому, що вона слугує забезпеченню і зміцненню незалежності нації, зміцненню морального духу таких як честь, гордість і гідність, підвищенню відповідальності

кожного представника нації за її майбутнє.

Наш народ пережив цей процес. НПС послужила духовним ресурсом у позбавленні залежності від інших і об'єднанні нашого народу. У цьому сенсі слід зазначити, що українці проявили самопожертву для розвитку свідомості нашої нації і тим самим здобуття незалежності. Наші пращури бачили в народності не тільки розвиток нації, а й гарантію виживання і навіть її збереження». Фортецею цієї національності є НПС. Велику роль у згуртованості нації відіграють національні почуття і настрої. Їх спільні національні інтереси проявляються у вигляді історичних подій, любові до культури минулого, почуття національної гордості.

Термін «НПС» означає, що особа пізнала свій народ, свої права, свою честь і гідність. Тому повна самореалізація нації не може бути здійснена без правової держави. Нація може відчувати себе вільною тільки в лоні сучасної правової держави.

Структура національної ідентичності дуже складна і має різні рівні. Її первинним і головним елементом є етнічна приналежність. Складові елементи повсякденної свідомості, такі як етнічні погляди, звичаї, навички, норми поведінки у вузькому сенсі означають усвідомлення національної ідентичності. На нашу думку, усвідомлення національної ідентичності включає:

- 1) свідомість етнічної одиниці та її ставлення до того чи іншого етносу;
- 2) вірність національним цінностям – мова, територія, демократична культура;
- 3) усвідомлення єдності соціальної держави;
- 4) патріотизм;
- 5) національно-визвольний рух, усвідомлення свободи на політичному рівні.

Усвідомлення НПС та національної ідентичності, відчуття приналежності до тієї чи іншої нації не обмежується всебічним знанням її

історичної культури та звичаїв. Можливо, це розширить можливість побачити нинішній стан нації та її подальші перспективи. Здатність бачити і розуміти майбутнє є необхідною складовою НПС. Саме цим пояснюється справжній ренесанс української історії та культури після початку повномасштабного вторгнення.

Зростання НПС проявляється в одностайній підтримці демократичних змін і реформ, що відбуваються в Україні за роки незалежності.

Почуття любові до Батьківщини, яка є священним надбанням від наших великих предків, має стати вірою, справжнім переконанням для наших дітей, нинішніх і майбутніх поколінь. Націю з високою національною гордістю не можна перемогти. Ця теза набуває особливого сенсу на нинішньому складному етапі існування української нації.

По суті, розуміння самобутності нації може включати свідомість етнічної єдності та її ставлення до інших етносів, вірність національним цінностям, мові, території, демократичній культурі, єдність соціальної держави, патріотизм, гнучкість у національно-визвольному русі. Коли ми уважно розглядаємо етапи розвитку НПС українців, то бачимо, що процес їх становлення як етносу, нації систематично втілюється в історичні знання. Цей процес ми можемо побачити в ряді творів, написаних великими українцями наприкінці XIX – початку XX століть, зокрема Т. Шевченком, І. Франком, М. Грушевським та багатьма іншими. Аналізуючи багате історичне минуле українського народу, вони висували думку про те, що можна створити незалежну державу, і для цього є політико-економічна, духовно-освітня зрілість. Однак ця ідея не була реалізована у зв'язку зі складністю колоніальної політики спочатку царської росії, а потім і більшовиків. Озираючись на минулі роки, тоталітарний режим, прагнучи до дуже суворої і конкретної мети, спрямував національно-історичну свідомість українського народу на стирання свого славного минулого, великих державних традицій і культури, на вивчення становлення російської

державності і російської історії. Це призвело до забуття славних сторінок історичної пам'яті нації, традицій державного діяча, героїв національного визволення, діяльності великих державних діячів і духовних вчених, а в результаті цієї ситуації обміління історичної свідомості викликало стан застою. Наприклад, на вивчення історії СРСР в середніх класах в 5-11 класах було виділено 374 години, а на загальну історію – 612 годин. У вищому навчальному закладі на історію кпрс було відведено надзвичайно велику кількість годин, тобто на історію України в середній школі з протоколу годин історії срср було відведено 50 годин. У 7 класі ці години становили 7-8 годин, у 8 класі – 8 годин, у 9 класі – 3 години, у 10 класі – 7 годин, а решта 16 годин є факультативними у навчальному плані. Відомо, що таке виховання негативно вплинуло на зростання історичної пам'яті та НПС українців.

Ще одним інструментом, який дав великий удар по розвитку НПС, стало активне впровадження російської мови замість української мови в усі сфери життя суспільства. Ця мова утвердилася в державі, виробництві, побуті, політиці та інших формах відносин.

Лідерство російської мови було помітно і в засобах масової інформації, масовій культурі, книговидавництві тощо.

Ще однією ситуацією, яка серйозно зашкодила розвитку НПС, було відчуження нації від історичної архітектури та матеріальних пам'яток. В результаті розпаду СРСР поява незалежних національних держав створила широкі можливості і необхідні умови для економічного і соціального розвитку кожної нації і народу. Суспільство тривалий час перебувало в стані соціального паралічу в історичний період, історична свідомість також залишалась в полоні марксистської світоглядної методології. У зв'язку з цим для України важливим стало формування нового демократичного правового суспільства замість старого способу мислення, пов'язаного з міцністю тоталітарного режиму. Дві потужні опори чинники розвитку суспільства в

цьому напрямку – незалежність держави та усвідомлення національної ідентичності.

Шлях національної незалежності, спрямований на побудову демократичного суспільства в Україні, полягає в усуненні всіх ідей, що мали негативний вплив на розвиток суспільно-політичної діяльності народу, відкритті широких можливостей для його активної участі у всіх сферах соціального, культурного та духовного життя. Мобілізація сил, що борються за здоров'я, у всіх верствах суспільства є найбільш унікальним явищем, характерним для епохи незалежності та побудови демократичного суспільства. Незалежність вимагає свободи НПС, свободи думки, духовної і моральної зрілості. Усвідомлення НПС та національної ідентичності не обмежується відчуттям приналежності до тієї чи іншої нації, глибоким знанням її історичної культури та звичаїв. Можливо, для цього також потрібно побачити нинішній стан нації та її майбутні перспективи.

Уміння бачити майбутнє, розуміти є необхідною складовою національної самосвідомості. Зростання НПС проявляється в одностайній підтримці демократичних змін і реформ, що відбуваються в Україні завдяки незалежності та готовності захищати нашу Незалежність. Сьогодні інтернаціоналізація соціально-економічного, політичного і духовного життя займає провідне місце в національній політиці, яка формується на основі загальнолюдських цінностей. Національна самосвідомість, відродження, створення міцного фундаменту національної незалежної державності вбачаються в зусиллях, спрямованих на реалізацію через відновлення національної історичної свідомості. Головна мета – утвердження національної гордості у суспільній свідомості, історичної пам'яті та історичного славного минулого нації. Наразі почалися процеси відновлення історичної справедливості, зокрема, декомунізація, дерусифікація, звільнення від осередків руського миру та російської православної церкви, увічнення пам'яті наших великих предків.

Проблеми НПС і національної самосвідомості знайшли відображення в ряді фундаментальних досліджень наших відомих вчених. Слід зазначити, що вплив національної культури на національну самосвідомість всебічно проаналізовано в працях філософів і соціологів В.І. Кононенка [112], Л.П. Морозової [64], О.В. Шевченко [140], Є. Жураковського [41, 42], М.О. Тимошенка [131], Р. Кіся [44] та ін. Вчені різних галузей проводять в Україні дослідження з метою концептуалізації поняття НПС і розкриття її сутності. Вони намагаються розкрити різні аспекти цього терміну.

НПС як форма суспільної свідомості пройшла тривалий процес становлення. Спочатку в моральній, релігійній, філософській і міфологічній свідомості були елементи НПС. Бачення суспільства в рамках моральної свідомості було загорнуто в ідеальну форму. Вона може бути утопічною або реалістичною за своїм характером, подвійною за силою або дозрівати в тій чи іншій мірі в конкретних історичних умовах. З точки зору духовного розуміння світу, історична свідомість є відображенням пошуків людиною розуміння світу.

Звичайно, піднесення НПС і національної гордості не означає, що в цій сфері немає проблем. З метою розвитку НПС нашого народу і приведення його в стан, що відповідає вимогам воєнного часу, саме життя підтверджує необхідність проведення масштабної просвітницької роботи з питань розвитку правосвідомості нашого народу, нової культури мислення, що відповідає сучасним реаліям, національної, художньої та естетичної свідомості в реалізації ідентичності.

Шлях побудови громадянського суспільства в Україні полягає в усуненні всіх ідей, які мали негативний вплив на розвиток суспільно-політичної діяльності народу, відкритті широких можливостей для його активної участі у всіх сферах соціального, культурного та духовного життя. Слід сказати, що культура нації стає великою ідеологічною силою самореалізованого народу [40].

Вчені приступили до створення багатотомних праць про походження української нації та історію української державності. Наукова та історична спадщина вчених, письменників, поетів та інших мислителів Середньовіччя, заборонена за радянських часів, переглядається, а їхні твори видаються багатотисячним тиражем. Приємно відзначити, що відроджуються спогади тих наших співвітчизників, хто боровся за ідеї національно-визвольних і політичних громадських діячів, репресованих за часів Сталіна.

Суть у тому, що знищити НПС нації неможливо. У тій чи іншій стихії, в будь-яких складних умовах ця культура живе або існує [73]. У всякому разі, вона живе в свідомості нації. Історична пам'ять може бути ослаблена на якийсь час насильством або під ідеологічним тиском, але її не можна повністю стерти зі свідомості народу, нації. Взаємозалежність національних і загальнолюдських цінностей і національне пробудження можна розуміти як один з основних елементів теоретичної концепції самосвідомості. З того часу, як почалося реформування і оновлення нашого суспільного життя, відкрилися потужні пласти духовної культури. Вони кардинально змінили менталітет людей та забезпечили спроможність зупинити агресора в 2022 р., зламати плани ворога «Київ за три дні».

Український дух тяжіє до патріотизму, національної гордості та толерантності до всього світу. Це перша ознака сили Українського Духу. Цей Дух настільки яскравий і неповторний, що зовсім не боїться інтеграції, навпаки, намагається стати невід'ємною частиною світового, зокрема європейського співтовариства. В останні три роки істотно збільшилась суб'єктність України як європейської держави, ми набули статус кандидата в члени Європейського Союзу, подали заявку на членство в НАТО.

Український дух – це велика сила, яка втілює дух, гордість, владу та прагнення народу України. Ідеологія національної незалежності України, заснована на вікових традиціях, традиціях, мові, релігії та духу нашого народу, повинна вселяти в нашу свідомість почуття довіри, доброти,

чесності, терпіння, справедливості та просвітлення. Сюди ж відноситься і патріотизм, який формується на основі національної психіки, НПС і політичної культури, почуття національної єдності. Це, звичайно, не дарма. Тут мова йде про український дух, уявлення про любов і вірність Батьківщині, що знайшли відображення в процесах демократизації суспільства та трьох Майданах, в незламній боротьбі з державою-агресором. З початком повномасштабної війни в Україні проявилась саме політична нація, яка в єдності та солідарності встала на захист своєї землі. Адже, як видно з концепції ідеї національної незалежності, «наша головна стратегічна мета – побудувати вільне демократичне європейське суспільство [15].

Поняття демократичного суспільства і Батьківщини нерозривно пов'язані між собою. Батьківщина – це священне місце, де проливалася кров українців. Розвиток демократичних цінностей в Україні – це Батьківщина, місце предків, країна, земля, де виростає нація, її мова, історія, культура, традиції, цінності по-справжньому формуються, ростуть і дозрівають. Коли ми думаємо про Батьківщину, ми завжди думаємо про країну, де ми народилися і вирости.

Батьківщина – це минуле, сьогодення і майбутнє нації. Батьківщина – це сакральна цінність. Розвиток починається з Батьківщини. Це місце, де народжується людина, як пуповина, створює з нею нерозривний зв'язок, місце, яке виховує людину в соціальній зрілості. Саме тому кожна людина пов'язувала свій біль, мрії і надії з долею своєї Батьківщини, і бачила в ній образ розуму, честі і совісті свого народу. Патріотизм – це споконвічна цінність. Це почуття народжується під керівництвом вродженої цінності і дозріває на лоні соціальної духовності. Батьківщина для людини єдина. Батьківщина не обирається. Країна не є нашою власністю, тому не може бути продана. Батьківщину не дають в борг. Батьківщина священна і унікальна для кожного громадянина. Україна – Батьківщина для народу, і це єдина країна у світі, яка може захистити його інтереси. Тому людина, яка хоче бачити

процвітання Батьківщини, повинна спочатку будувати її на демократичних засадах. По-справжньому досконала людина повинна мати духовний менталітет, ідею, яка не пошкодує всього, навіть свого дорогого життя, заради досконалості і перспектив своєї країни, свободи і незалежності своєї країни, у неї повинна бути віра в неї [21].

Одне з найбільших благ незалежності полягає в тому, що тепер поняття народу, нації, Батьківщини повертаються до своїх первісних значень. Батьківщина вже не є абстрактним поняттям, далеким від національних почуттів і сприйняття, заснованих на політиці та ідеології, як це було колись. Завдяки незалежності ми знайшли свою справжню Батьківщину і реалізуємо її. На карті світу з'явилася Незалежна країна Україна. Розвиток і перспективи нашої країни неможливо уявити без взаємного співробітництва і братерської дружби різних народів і національностей, що проживають в нашій країні. Не слід забувати, що Україна є батьківщиною не тільки для українців, а й для інших народів, що проживають на території нашої країни. Патріотизм – це не тільки любов до своєї Батьківщини, а й повага до інших народів і національностей, творче використання їх досягнень у науці, техніці, культурі. Історія ставить перед нинішнім поколінням українського народу велике завдання. Це для того, щоб зміцнити міць нашої країни, поширити її вплив по всьому світу, збільшити її суб'єктність [57].

Справжній патріотизм – це життя на благо нації, країни, її перспектив, а людину, яка послужила своїй країні, не забудуть ні люди, ні історія. Тому люди повинні доводити свою любов до країни не урочистими промовами і загальними заявами, а наполегливою працею та виконанням громадянського обов'язку. Любов і вірність Батьківщині не матимуть ніякого значення, якщо вона не буде поєднуватися з працею робітника за верстаком, хлібороба в полі, лікаря в лікарні, вчительського класу, словом, якщо вона не буде зміцнена практичною працею. В даний час головне завдання полягає в тому, щоб досконало оволодіти цими теоретичними правилами і орієнтирами,

глибоко їх відчувати, застосовувати в житті, спиратися на них, здійснювати творчу роботу.

Геніальні діти нашої нації, поети, письменники, вчені, художники, інтелектуали несуть велику відповідальність у пропаганді ідеї національної незалежності та прищепленні її у свідомості широкої громадськості. Саме життя наочно показує, що зміцнення незалежності і вирішення її долі багато в чому залежать від мудрих людей. Важливо вміти мобілізувати їх таким чином.

Національний менталітет – це теоретично обґрунтований, несистематизований погляд на націю, людей, життя людей, духовний образ, звичаї, традиції, емоції, настрої, звички, уявлення, створений під впливом безпосередньої праці, наявних знарядь виробництва та зброї, способу життя. Виходячи з наведених вище міркувань, можна зробити такі висновки: самосвідомість, національна ідентичність є однією з основ досягнення національної єдності, національної злагоди і стійкості, побудови демократичного суспільства. Окрім вивчення історичного шляху розвитку нації, її родоводу, хто були її предки та їхній внесок у розвиток світу, науки і культури, це також розуміння розвитку державності та її демократичних основ у зв'язку з національним духом;

2) усвідомлення національної ідентичності – глибоко розуміти, які можливості вона має для забезпечення світлих перспектив для суспільства і Батьківщини, нескінченно пишатися ними, мобілізувати себе для реалізації наявних можливостей, перетворення їх на справжню подію, використовувати всі можливості та енергії в демократичний спосіб, заохочувати реалізацію завдань з розбудови громади, усвідомлювати свої переваги;

3) тримати народ і націю, які глибше усвідомили себе освіченими, ідеологічно політично пробудженими і інтегрованими, в кайданах колоніалізму, який століттями топтав їх мову, культуру, цінності, вимагав їх ресурси, порушував їх права, як в минулому, неможливо звернути зі шляху

демократичного розвитку, відмовитись від незалежності держави;

4) нація з розвиненою політичною культурою, національною свідомістю і самореалізацією стає великою силою для незалежності і побудови демократичного суспільства. Сила народу вимірюється не його чисельністю, а визначається його політичною зрілістю, зростанням його національної свідомості, його самосвідомості, його національною організацією;

5) ідеологія національної незалежності служить об'єднанню всіх громадян для гордості за свою родину, рід, минулу культуру та історію, національне почуття і гордість, а також для побудови демократичного суспільства;

6) національна гордість виявляється як комплекс чеснот, рис, характеристик, пов'язаних зі знанням і цінуванням історії, духовних цінностей, можливостей і перспектив своєї нації, гордістю, прагненням реалізувати національні інтереси.

Національна гордість полягає в тому, щоб з безмежною повагою і шаною ставитися до всіх матеріальних і духовних багатств, історичної спадщини, звичаїв, традицій, способу життя, високої духовності, які творили свій народ протягом декількох тисяч років, з безмежною повагою і честю. Завдяки збереженню він матиме почуття поваги до демократичних цінностей та переваг демократичного суспільства;

7) розвиток НПС не обмежується лише внутрішніми можливостями нації, вона проявляється також у її розумінні світу, усвідомленні подій і процесів, що відбуваються в ньому, прагненні широко залучати досягнення людства до національного розвитку. У цьому сенсі сьогодні зростає потреба у зміцненні освіти і професійної підготовки на основі гармонізації націоналізму з загальнолюдськими досягненнями [40].

Люди, які не знають і не цінують історію, національні цінності, мову, майбутні інтереси свого народу, які забувають про свою національну

приналежність, які не борються за майбутнє своєї нації – не мають національної гордості і водночас націоналізму. Процеси розвитку демократичних цінностей в Україні також виявляють специфічні риси, які безпосередньо пов’язані з НПС та національною психікою.

Концепт «державна політика формування національно-патріотичної свідомості» вперше згадується у статті С.О. Шевченка [141].

У публічноуправлінському дискурсі рідко зустрічаються роботи, в яких аналізувалися б проблеми реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості молоді. Винятком є дисертаційні дослідження О. Г. Диденка та С.Б. Широкова, цілком присвячені цій темі [34, 143]. Певною мірою ці питання висвітлюються в роботах С. Домбровської, О. Кіндратець, С. Мороз, О. Пархоменко-Куцевіл, В. Садкового, В. Сиченка, А. Хмирової, С. Шевченка та ін., але напрями ДПФНПС залишаються поза контекстом.

Наразі ефективна ДПФНПС є елементом системи національної безпеки, тому важливим є визначення методологічних контурів, інструментів реалізації цієї політики в умовах воєнного стану та глобальних безпекових викликів.

1.2. Теорії націоналізму та патріотизму як концептуально-методологічний каркас формування національнопатріотичної свідомості

Як відправну точку щодо націоналізму, його спочатку слід відрізнити від патріотизму, оскільки його використання може збити з пантелику. Хашикава описує націоналізм як одну зі сторін повороту загальної культури, що переходить від універсалізму до партикуляризму; партикуляризм націоналізму походить від конкретного історичного моменту, коли була зроблена спроба замінити Бога як позначника універсальної моралі [175]. Доак розрізняв патріотизм – спільне та універсальне почуття любові до своєї батьківщини серед усіх рас і етносів, і націоналізм, який відповідає ідеї, що зароджується, що походить з конкретного історичного періоду [186]. Брубейкер звернув увагу на контрастну різницю між поняттями, зводячи її до негативної конотації націоналізму та позитивної конотації патріотизму.

[...] Спроби відрізнити добрий патріотизм від поганого націоналізму нехтують внутрішньою амбівалентністю та поліморфізмом обох. Патріотизм і націоналізм не є речами з фіксованою природою; це дуже гнучкі політичні мови, способи формулювання політичних аргументів шляхом звернення до патрії, батьківщини, країни, нації [171, 43]. Гобсбаун зазначав, що націоналізм має властивість виключати зі своєї досяжності все, що не належить до його нації, тобто до переважної більшості населення.

Межа приналежності до концепції націоналізму підштовхує націю до спроб максимізувати націоналістичну підтримку в суспільстві; ця концепція має нечітке використання без будь-якого реального заздалегідь визначеного змісту, щоб зберегти потенціал універсальної моральної підтримки в межах своєї спільноти [210, с.176]. Уайт і Штауб доводять, що націоналізм часто супроводжує занепокоєння з приводу зовнішньої сили, яка загрожує національній безпеці і культурі, породжуючи широке почуття вразливості,

що характеризується перебільшеною пильністю, станом готовності, який посилює недовіру до інших націй.

Для Геллнера націоналізм є «по суті політичним принципом, який стверджує, що політична єдність і національна єдність повинні бути конгруентними» [195, с.11]. Він також додає, що це «напруга – встановити конгруентність між культурою та політичним суспільством, намагаючись забезпечити, щоб культура мала лише один політичний дах» [195, с.69]. Націоналізм претендує на роль «організації людських груп у великі одиниці, які мають централізовану освітню систему та культурну однорідність» [195, с.56] По суті, це «потреба в однорідності, яка відображається в націоналізмі» [195, с.72]. Біліг продемонстрував, що поширення націоналізму відбувалося через його тривіалізацію та нормалізацію в його інтеграції в рутину в рамках системи освіти, що надається державою [158].

Геллнер стверджував, що націоналізм – це не пробудження націй до свідомості, він вигадує нації там, де їх не існує [196]. Андерсон визначить націю як уявлену політичну спільноту, уявлену суверенну націю, невід’ємною межею якої є фундамент партикуляризму [149, 6]. Андерсон наголошує на творчому аспекті, пов’язаному з уявою, часовому побудові значення в русі [149, 6]. Націоналізм як особливий культурний артефакт має багато значень. Щоб сприяти її розумінню, необхідно розглянути, як вона вписується в історичну сутність, як змінювалося її значення з плином часу і чому вона має глибоку емоційну легітимність [149, 4]. Незалежно від того, який нинішній рівень нерівності та експлуатації переважає в кожній уявній спільноті, нація завжди уявляється як глибоке горизонтальне товариство [149, 7]. Андерсон зазначав, що кінець епохи націоналізму, хоч і давно пророкувався, кінця йому не видно. Навіть найзатятіші націоналісти в усьому світі не вірять у об’єднання людської раси під однією нацією. Для Андерсона національність залишається найбільш легітимною універсальною цінністю в сучасному політичному житті [149, 3].

Джонсон визначає патріотизм як схильність до альтруїстичної поведінки системи, членом якої є індивід, що володіє найбільшою чіткістю [215]. Патріотизм залишається якорем нації; прихильність до ідентичності, якої вимагає нація, спрямована на формування лояльності до спільної, спільної долі населення територіально, у зв'язку з різними політичними та соціальними негараздами [284, с. 136]. Брубейкер визнає в націоналізмі і патріотизмі певні цінності:

[...] Патріотизм і націоналізм [...] можуть допомогти розвинути більш міцні форми громадянства, забезпечити підтримку перерозподільчої соціальної політики, сприяти інтеграції іммігрантів і навіть слугувати стримуючим фактором для розвитку агресивно односторонньої зовнішньої політики [171, с.143].

Патріотизм вводить і виробляє виняткову форму щастя для тих, кого торкнеться цей національний заклик. Його можна представити як стимул, неоцінений вплив на творчість у різних культурних сферах, таких як література, живопис, музика, кінематограф, скульптура, поезія, спорт та інші [216]. Створення символів для демонстрації свого патріотизму може підвищити національне визнання та захоплення у відповідний час. Патріотична прив'язаність має тенденцію підвищувати конкурентоспроможність народу в міжнародному контексті, прикриваючись різними методами, спрямованими на заохочення вибору, що підтримує національне процвітання. Патріотизм також слугує соціальним клеєм для націоналістичного проекту на претендентній території. Патріотизм залишається заохочувальним заходом, який може викликати потужне почуття, яке може бути інструменталізоване для цілей згуртованості та просування ідентичності, а також для цілей, спрямованих на ослаблення критичного судження, доходячи до розпалювання фанатизму, який міг би виправдати жертви заради захисту інтересів батьківщини [216, с. 12].

Штауб [280] акцентував увагу на багатовимірному характері

патріотизму, розрізняючи конструктивний патріотизм і сліпий патріотизм. Конструктивний патріотизм – це прихильність до країни, що характеризується критичною лояльністю до країни, визнанням важливості запитань і критики практик груп, що діють для створення позитивних змін. Сліпий патріотизм жорсткий і непохитний, нетерпимий до критики і наділений непохитною вірністю. Цей тип патріотизму уникає запитань, які можуть стати на заваді його позитивній оцінці національної ситуації.

Природні відносини між націями у світі, де прогрес однієї нації досягається за рахунок інших, за допомогою формальної чи неформальної сили, не є відносинами про дружбу, але про ворожнечу [216, с. 12]. Дефіцит ресурсів залишається джерелом конфліктів між націями. Потреби суспільства у споживанні ресурсів підштовхують його до прагнення просувати свої національні інтереси за рахунок усіх інших країн [231, с. 6]. Коли на карту поставлено виживання та інтереси націй, патріотизм підштовхує волю до ведення війни на благо спільноти, звідси неминучість конфлікту, пов'язаного з цією концепцією [231, с. 6].

Різниця між поміркованим патріотом і екстремістом залишається пов'язаною зі сприйняттям винятковості, коли людина турбується виключно про благополуччя своєї країни, а не про благополуччя інших, його не можна назвати поміркованим патріотом [241, с. 538]. Використання терміну «патріотизм» є набагато більш виправданим, ніж негативна конотація, пов'язана з небезпечними ексцесами патріотизму, такими як шовінізм, ура-патріотизм, трайбалізм та ультранаціоналізм [241, с.539]. Однак нюанс можна приховати, особливо якщо знання, що передаються в національній освіті, обмежуються валідацією патріотичної перспективи та дискредитацією інакомислення. Групи, що належать до номінальної більшості, не мають монополії на правду, особливо в межах однієї нації, а внесок меншин дає змогу пролити світло на іншу перспективу національної реальності [216, с.5]. Інтереси людства, на жаль, є жертвами зловісного впливу невігластва, у всіх

його формах, що виражаються в міжнародному співтоваристві, недобросовісності, підозрілості та заздрощів; Прогрес людства стримується патріотичною демагогією [216, с.12].

Патріотична мораль заохочує нормалізацію розриву з неупередженістю критичного судження. Патріотизм – це вірний акт завжди вшанування свого походження, демонстрація упередженості, пов'язаної з боргом вдячності, укладеним при народженні, фаворитизмом, нормалізованим, оскільки його поділяють усі громадяни країни [241, с. 542]. Однак аналогічна ситуація і тоді, коли країна вимагає, щоб її громадяни шанували свою батьківщину, подібно до того, як дитина розвиває вдячність і вірність своїм батькам. Що робити, якщо батьки або нація перевищують поріг допустимого? Якщо є травма, то який поріг, на якому людина намагатиметься поставити під сумнів себе, або навіть поставити під сумнів свою сімейну чи патріотичну вірність через те, що стосунки з родичем чи керівництвом батьківщини зіпсувалися?

Факт залишається фактом: якщо держава не буде адекватно використовувати потенціал патріотизму в освіті, вона може виявитися вразливою до політичного відродження цієї концепції силами, які потенційно хочуть кинути виклик усталеному порядку на цю тему [298]. Патріотизм охоплює інтереси політичних партій, які бажають бути обраними населенням, партій, які відмовляються належним чином вмовляти його в очах населення, та інших партій стануть жертвами нападів, які представляють їх як суб'єктів, що протистоять національним інтересам.

У своїй концепції культурної гегемонії, яка стосувалася підтримки держави та правлячого класу за допомогою культурних інститутів, Грамші визнавав ступінь зв'язку між освітнім сектором та внутрішнім і зовнішнім тиском.

Будь-які відносини «гегемонії» обов'язково є освітніми відносинами і відбуваються не лише всередині нації, між різними силами, з яких складається нація, але й на міжнародній та світовій нині, між комплексами

національних і континентальних цивілізацій [201, с.665].

Чи в інтересах держави виховувати людину, яка ставить на перше місце національні чи гуманітарні питання, миролюбного чи патріотично налаштованого громадянина? Чи слід робити акцент на лояльності чи досягненні інтелектуального та критичного розвитку учнів у національній освіті, що надається? Ці два бачення видаються суперечливими у своєму застосуванні, оскільки певні зовнішні ідеології можуть заважати національним інтересам. Національна освіта дає можливість інституціоналізувати навчальний центр, що створює національну єдність держави. Освіта розглядається як розширення політичної сфери, організаційний орган, регулятивна структура норм і цінностей на благо держави, яка:

[...] запроваджує та прищеплює символічні форми спільного мислення, соціальні рамки сприйняття, розуміння чи пам'яті, державні форми класифікації або, краще сказати, практичні схеми сприйняття, оцінки та дії [168, с. 253].

На думку Бурд'є, соціальний порядок, встановлений сучасною державою, зазвичай не є методом, що вимагає порядків і обмежень, він спирається на «виробництво втілених пізнавальних структур, які налаштовані на об'єктивні структури і тим самим забезпечують доксихне підпорядкування встановленому порядку» [168, с.257]. Термін «освіта» має нормативне значення, це процес, який виокремлює цілі та завдання, які передбачають, що є щось, до чого варто прагнути [280, с.109]. Поза освітою колись закріплена за елітою, відповідальність держави в освітньому процесі демонструє встановлення напрямків, амбітних прогнозів, які прогнозуються для громади. Освіта виконує дві основні функції, а саме: індивід засвоює своє суспільство і що суспільство засвоює індивіда [273, с. 228]. Однак суспільство все ще складається з кількох підгруп, кожна з яких по-різному виховує своїх індивідів. Навчання цих різних підгруп може бути

конфліктним або координувати і підтримувати один одного. З часом процес продукування та відтворення ідеології в системі освіти залишає мало місця для питань та внутрішніх суперечок [150, с.10]. Однак конкуруючі групи змагатимуться за те, щоб вивести смисли, принципи та цінності на перший план, пропонуючи різні бачення, сумісні з існуючими керівними принципами держави. Таким чином, існує певний рівень компромісу і консенсусу, який обговорюється в самій домінуючій ідеології [150, с.30]. Факт залишається фактом: існує незаперечний політичний інтерес у збереженні наративної структури, яка цінує домінуючу групу, водночас сприяючи єдності розмежованого цілого шляхом підкреслення особливостей, які відрізняють їх від інших груп [181, с. 10]. Вибір і затвердження шкільної програми залишається політичною, а не суто педагогічною перспективою [294, с. 243].

Педагогічна дія об'єктивно є символічним насильством [...] баланс сил між групами або класами, що складають соціальну формацію, лежить в основі свавілля влади, що є умовою встановлення педагогічного комунікативного відносини, тобто від нав'язування та прищеплення культурного свавілля за довільним способом нав'язування та прищеплення (виховання) [167, с. 20].

Колективна пам'ять про історичні події формує свідомість нації. «Без пам'яті немає ідентичності, без ідентичності немає нації» [167, с. 276]. Архівування та викладання історії нації дозволяє цій сутності існувати в письменстві та у свідомості людей. Суспільство може інституціоналізувати, домовлятися та трансформувати свої інтерпретації національних наративів через зміст своїх підручників та надану освіту. Історичне тлумачення в школах завжди залежить від політичної перспективи; зміна влади може призвести до нового напрямку в поширенні національного представництва [250, с. 68]. Держава має монополію на валідацію освітнього контенту, вона може модифікувати тканину минулого, пропонуючи також можливість формувати сьогодення та майбутнє [291, с. 776]. Книги, які

використовуються навчальними закладами, є сучасною версією лічильників історії в селах [236, с. 287]. Підручники можуть здаватися нейтральними і представляти себе як легітимні знання, але вони часто використовуються як ідеологічні інструменти для просування системи переконань, яка легітимізує підтримання політичного та соціального порядку [150, с. 10]. Вони також можуть містити потенційно негативні впливи на молодь і суспільство, такі як націоналізм, патріотизм, цензура або бездіяльність, історичні факти, ідеалізація неточних історичних періодів та підбурювання певних ідеологій до цільового населення [213].

Для Геллнера писемність і інститут стандартизованого і постійного письма мали своєю метою можливість переходу до накопичення, а також до когнітивної і культурної централізації [195, с. 22]. Освіта досі вважається Геллнером найціннішою інвестицією людини, тому що насправді вона дає йому його особистість [195, с. 58]. Когнітивне, виробниче та економічне зростання вимагає, щоб людська діяльність, а також соціальні ролі стали доступним вибором, який буде інструменталізований [195, с. 41]. Право на освіту представляло сучасну цінність та ідеал, якого слід досягти під час цього перехідного процесу [195, с. 47]. Мета системи освіти полягає в тому, щоб бути незамінним, загальним і стандартизованим усним і графічним лінгвістичним засобом [195, с. 57]. Спосіб передачі знань еволюціонував, щоб досягти наступного етапу, і мав місце спосіб передачі знань. Потім навчальні центри повинні були бути автентифіковані державою, щоб підтвердити викладання, що надається, стандартизованим, загальним і якомога неупередженим способом [195, с. 48]. Щоб навчати громадян за національними та міжнародними стандартами, країни покладаються на свої системи освіти для оптимізації внеску наявних людських ресурсів у національну справу. Кожна країна включає культурні особливості в розробку валідованої шкільної програми, хоча глобальна стандартизація окремих предметів, результати якої можуть бути використані в порівняльних цілях,

може зберігатися. Інтеграція патріотичної складової в систему освіти – це ідеальне місце для того, щоб держава зробила людей відповідальними в дуже сприятливий час на своєму шляху від студента до громадянина [284, с. 136].

Хоча демократичні нації часто вихваляються свободою, якою вони насолоджуються, спосіб, у який вони керують інакомисленням у своїх системах освіти, демонструє менш яскраву терпимість до інтелектуальної свободи та свободи вираження поглядів. Культура індивіда нав'язує йому специфічний погляд на світ, він схильний не стільки бачити світ таким, яким він є насправді, а скоріше таким, яким його культура представить йому [287, с. 13]. На думку Шоппи, історичне значення може бути *«менше пов'язане з фактами, ніж зі сприйняттям»* [267, с. 31]. Ернест Ренан стверджував, що забування, навіть історична помилка, є важливими факторами формування нації. Зворотною стороною цієї реальності залишається те, що прогрес історичних досліджень може становити небезпеку, загрозу для конструювання національності [261, с. 7].

З етичної точки зору, вчення про моральні цінності вимагало б аргументів, відкритих для критики, щоб підтвердити логіку прийняття рішень, якій віддається перевага, якщо це необхідно. Критичне судження може бути конструктивним або деструктивним соціальним елементом [255, с.69]. Воно буде сприйматися як конструктивне в контексті, що сприяє демократичному підходу, тоді як в авторитарному контексті критичне судження вважається потенційно деструктивним. Вестгеймер розробив типологію патріотизму в освіті на основі моделі, заснованої на американській освіті. Він класифікує дві категорії патріотизму, споріднені з типологією Штауба, виступаючи як антагоністичні полюси щодо патріотичного підходу, якому віддають перевагу в освіті. Він розрізняє дві різні версії: авторитарний патріотизм і демократичний патріотизм [293, с. 610]. Ці підходи значною мірою відображають зміну контекстуальної динаміки патріотичного виховання в Україні.

Авторитарний патріотизм в освіті виражає внутрішню вищість країни та уряду, який її очолює [293, с. 610]. Він пропагує лояльність без сумнівів, безумовну повагу до влади, наслідуючи приклад лідерів як рефлекс. Це бачення визначається навмисною сліпотю до теперішньої нерівності та соціального розбрату. Конформізм залишається цінністю, якої необхідно досягти для об'єднання батьківщини, особливо під час війни. Головною його характерною рисою є зневага до думок, що відхиляється від офіційної патріотичної позиції. Інакомислення сприймається як дестабілізуючий і небезпечний елемент для існуючого режиму. Протистояння війні, в якій бере участь власна країна, вважається державною зрадою, антинаціональною позицією, яка може підтримувати тероризм [293, с. 610-611]. Жорстка ідеологія, що передається цим типом патріотизму, добре відображена в використовуваних гаслах, таких як *«Моя країна, правильна чи неправильна»*, *«Моя країно, люби її або покинь її»* або *«Ти або з нами, або ти з терористами»*. Союзники авторитарного патріотизму прагнули використовувати школи для сприяння поширенню єдиного національного послання, караючи освітян, які допускали або пропонували протилежні погляди [293, с. 611]. І навпаки, демократичний патріотизм толерантно ставиться і заохочує до сумнівів, сумнівів, обговорень, критики і поваги до інакомислення. Демократичний патріотизм спрямований на забезпечення свободи вираження поглядів і рівного правосуддя для всіх як керівного принципу в політиці та законах. Зобов'язання демократичного патріотизму є не лише перед нацією, цими символами та її політичними лідерами, а й перед кожним громадянином та його добробутом.

Такі гасла, як *«Ви маєте право не мовчати»* або *«Інакомислення теж патріотичне»* представляють цей тип патріотизму. Американський приклад, вивчений Вестхаймером, включає приклади демократичного патріотизму, зокрема протести проти воєн у В'єтнамі та проти війни в Іраку [293, с. 610].

Патріотизм порушує питання на кшталт тих, які науковці зазвичай

обговорюють: як визначити патріотизм? Як це пов'язано зі схожими поглядами, такими як націоналізм? Яким є його моральний статус: чи є він морально цінним чи, можливо, навіть обов'язковим, чи це скоріше позиція, якої нам слід уникати? Проте ще кілька десятиліть тому філософи майже не виявляли інтересу до цього предмета. Стаття про патріотизм в *«Історичному словнику філософії»*, в якій розглядається використання цього терміна від XVI століття до наших часів, дає численні посилання, але в основному вони стосуються авторів, які не були філософами. Більше того, з небагатьох добре згаданих філософів лише один, Й. Г. Фіхте, дав цій темі більше, ніж побіжне посилання – і більшість із того, що сказав Фіхте, насправді стосується націоналізму, а не патріотизму [167].

Ситуація змінилася у 1980-х роках. Ці зміни були частково пов'язані з відродженням комунітаризму, яке відбулося у відповідь на індивідуалістичну, ліберальну політичну та моральну філософію, втілену в *«Теорії справедливості»* Джона Ролза (1971), але це також було пов'язано з відродженням націоналізму в кількох частинах світу. Початок цієї зміни був позначений поясненням Ендрю Олденквіста про мораль як питання різних лояльностей, а не абстрактних принципів та ідеалів [248], а також аргументом Аласдера Макінтайра про те, що патріотизм є центральною моральною чеснотою [231]. Значною мірою у відповідь на Макінтайра деякі філософи захищали обмежені версії патріотизму [155, 241, 251]. Інші виступали проти будь-якого патріотизму [199, 221]. Зараз точаться жваві філософські дебати про моральні якості патріотизму, які не демонструють жодних ознак ослаблення. Паралельна дискусія в політичній філософії стосується патріотизму, який міг би стати альтернативою націоналізму як етосу стабільного, добре функціонуючого державного устрою.

Стандартне визначення терміну «патріотизм» звучить як «любов до своєї країни» [39, с. 182]. Це відображає основне значення терміну в звичайному вжитку; але цілком можливо, що він потребує конкретизації. У

першому філософському дослідженні цієї теми Стівен Натансон [241] визначає патріотизм як такий:

- А. Особлива прихильність до своєї країни.
- Б. Почуття особистої ідентифікації з країною.
- В. Особлива турбота про благополуччя країни.
- Г. Готовність до самопожертви заради блага країни.

Великої різниці між особливою прихильністю і любов'ю немає, і сам Натансон використовує ці терміни як синоніми. Хоча любов (або особлива прихильність) зазвичай виражається в особливій турботі про свій об'єкт, в цьому немає необхідності. Але людина, чия любов до своєї країни не виражалася в якійсь особливій турботі про неї, навряд чи буде вважатися патріотом. Тому визначення повинно включати в себе таку турботу. Однак, як тільки це включено, мається на увазі готовність йти на жертви заради своєї країни, і це не обов'язково додавати як окремий компонент. Ототожнення з країною також можна вважати таким, що мається на увазі у словосполученні «власна країна». Але ця фраза вкрай розпливчата і дозволяє називати країну «своєю» і в надзвичайно тонкому, формальному сенсі. Здається, що якщо людина хоче бути патріотом країни, то вона мусить бути його в якомусь *значному* розумінні, і це найкраще можна вловити, говорячи про свою ідентифікацію з нею. Таке ототожнення виражається у вікарних почуттях: у гордості за заслуги та досягнення своєї країни, у соромі за її промахи чи злочини (коли їх визнають, а не заперечують).

Дискусії як про патріотизм, так і про націоналізм часто затьмарюються відсутністю ясності через нездатність розрізнити ці два поняття. Багато авторів використовують ці два терміни як синоніми. Серед тих, хто цього не робить, деякі зробили різницю в способи, які не дуже корисні. У ХІХ столітті лорд Ектон протиставив «національність» і патріотизм як прихильність і інстинкт і моральні відносини. Національність – це «наш зв'язок з расою», який є «чисто природним або фізичним», тоді як патріотизм – це

усвідомлення наших моральних обов'язків перед політичною спільнотою [147, с. 163]. У ХХ столітті Елі Кедурі зробив протилежне, представивши націоналізм як повноцінну філософську та політичну доктрину про нації як базові одиниці людяності, в межах яких індивід може знайти свободу та самореалізацію, а патріотизм як просте почуття прихильності до своєї країни [220, с. 163].

Джордж Орвелл протиставив їх з точки зору агресивного та оборонного ставлення. Націоналізм – це сила: його прихильник хоче здобути якомога більше влади та престижу для своєї нації, в яку він занурює свою індивідуальність. У той час як націоналізм, відповідно, є агресивним, патріотизм є захисним: це відданість певному місцю та способу життя, який людина вважає найкращим, але не має бажання нав'язувати іншим [247, с. 362]. Такий спосіб розрізнення цих двох поглядів близький до популярного серед політиків і поширеного в повсякденному дискурсі підходу, який вказує на подвійні стандарти у вигляді «ми проти них». Спочатку країна і нація управляються разом, а потім розрізняють патріотизм і націоналізм з точки зору сили любові і особливої турботи, яку людина відчуває до неї, ступеня її ототожнення з нею. Коли вони виставляються в розумному ступені і без поганих думок про інших і ворожих дій по відношенню до них, це і є патріотизм; коли вони стають неприборканими і змушують людину погано думати про інших і погано поводитися з ними, це і є націоналізм. Зазвичай виявляється, що *ми* патріоти, а *вони* – націоналісти [158. С. 55 – 59].

Існує ще один спосіб відрізнити патріотизм від націоналізму – досить простий і не викликає моральних питань. Ми можемо відкинути політичне розуміння «нації», яке ототожнює його з «країною» чи «державою», і пов'язаний з ним політичний чи громадянський тип націоналізму. Ми повинні перейматися лише іншим, етнічним чи культурним сенсом «нації», і зосереджуватися на етнічному чи культурному націоналізмі. Для цього нам не потрібно викладати відповідне розуміння поняття «нація», досить

охарактеризувати його з точки зору спільного походження, історії, набору культурних ознак. Як патріотизм, так і націоналізм передбачають любов до певної сутності, ототожнення з нею та особливу турботу про неї. У випадку патріотизму ця сутність є власною *батьківщиною*, країною; у випадку націоналізму ця сутність є нацією (в етнічному/культурному сенсі цього терміну). Таким чином, патріотизм і націоналізм розуміються як один і той же тип набору вірувань і установок, і розрізняються в термінах їх об'єктів, а не сили цих переконань і установок, або як почуття проти теорії.

Безумовно, між країною і нацією, а отже, між патріотизмом і націоналізмом є багато спільного; таким чином, багато з того, що відноситься до одного, буде застосовуватися і до іншого. Але коли країна не є етнічно однорідною, або коли нація не має власної країни, вони можуть розійтися.

Патріотизм мав неабияку кількість критиків. Найсуворіші з них визнали його глибоко недосконалим в усіх важливих аспектах. Так, американський політичний теоретик Джордж Кейтеб стверджує, що патріотизм є «подвійною помилкою: як правило, це серйозна моральна помилка, а її джерелом зазвичай є стан душевної розгубленості» [219, с. 901]. Патріотизм найголовніше виражається в готовності вмирати і вбивати за свою країну. Але країна «не є помітною сукупністю помітних осіб»; Це, скоріше, «абстракція ... Сполука кількох реальних і багатьох уявних інгредієнтів». Зокрема, крім того, що вона є обмеженою територією, «вона також побудована з переданих спогадів, істинних і хибних; історія, як правило, здебільшого фальшиво дезінфікована або фальшиво героїзована; почуття спорідненості багато в чому винайденої чистоти; і соціальні зв'язки, які значною мірою невидимі або безособові, навіть абстрактні...» Тому патріотизм — це «готовність померти і вбити за абстракцію ... за те, що значною мірою є плодом уяви» [219, с. 907].

На деякі з цих заперечень можна легко відповісти. Навіть якщо повноцінний патріотизм передбачає віру в заслуги своєї країни, він не

обов'язково повинен включати віру в те, що твоя країна краща за всі інші. І той факт, що країна не є сукупністю «помітних особистостей» і що соціальні зв'язки між співвітчизниками «значною мірою невидимі або безособові», а не відчутні та віч-на-віч, не свідчить про те, що вони є нереальними чи уявними. Як зазначає Бенедикт Андерсон, який ввів термін «уявна спільнота», «всі громади, більші за споконвічні села особистого контакту ... уявляються». «Уявна спільнота» не є протилежністю «реальної спільноти», а радше спільноти, члени якої мають особисті стосунки [149, с. 6].

Однак є й інша, більш правдоподібна лінія критики патріотизму, зосереджена на його інтелектуальних, а не моральних якостях. Більше того, аргументи Катеба, які ставлять під сумнів моральну легітимність патріотичної упередженості, і ті, що підкреслюють зв'язок патріотизму з міжнародною напруженістю і війною, не можуть бути так легко спростовані.

1.3. Ціннісні орієнтири формування національнопатріотичної свідомості

Патріотизм (далі – П.), як сукупність переконань і почуттів вірності та відданості, пов'язаний з ідентичністю людей і має глибокий вплив на індивідуальні дії. Саме через патріотичну прихильність можна визначити членство, соціальний вибір може набути послідовності та покластися на добровільну згоду. Іншими словами, П. – це соціальна сила, яка може перетворити сукупність індивідів на спільноту, а сукупність віддалених груп – на націю. Перша систематична спроба аналізу П. як джерела ідентичності та мотиваційної сили походить від політичної теорії та робіт Руссо зокрема. Для Руссо П. є стрижнем між волюнтаристським викладом держави, що забезпечується теорією договору, та ідеєю чесноти, успадкованою від республіканської політичної думки. Слідом за Гоббсом він стверджує, що люди утворюють громадянську державу і створюють законний політичний організм лише через суспільний договір. На противагу Гоббсу Руссо стверджує, що зв'язки, які об'єднують громадян, спираються не лише на розсудливість, а на глибші зміни в структурі їхньої особистості, які перетворюють їх на моральних і соціальних агентів. Ця «надзвичайна зміна» тягне за собою те, що «право, яке кожен індивід має на свій маєток, завжди підпорядковане праву, яке громада має над усіма: без цього не було б ані стабільності в соціальних зв'язках, ані реальної сили в здійсненні суверенітету» [110]. Щоб уникнути зіткнень між загальною та партикулярною волею, які можуть бути згубними для політичного тіла, громадяни повинні бути доброчесними – знати вимоги Загальної волі та вміти підкорятися їй. П. для Руссо є єдиним засобом навчити громадян бути доброчесними і тим самим домогтися їх відповідності Загальній волі. Оскільки людська любов має дуже слабку мотиваційну силу і оскільки «ми

добровільно воліємо те, що бажаємо ті, кого любимо», Руссо стверджує, що нам потрібно обмежити наше співчуття тими, хто нас оточує, з ким ми маємо стабільні і постійні стосунки: нашими співгромадянами. Руссо розглядає П. як засіб для плекання колективної ідентичності і через це вирішує проблему відповідності, що впливає на гоббсівські прочитання суспільного договору.

Є кілька альтернативних поглядів на П. як джерело ідентичності, зокрема серед консерваторів, які зосереджувались на локальному П. На відміну від Руссо, цей альтернативний погляд на П. відкидає саме поняття суспільного договору як основи колективної ідентичності та зводить питання легітимності та відповідності до відповідності дополітичним цінностям, принципам та інституціям, походження яких або відкрите, або незапам'ятне.

Засновник класичної соціології Е. Дюркгейм розглядав П. як ключовий елемент у розвитку «органічної солідарності» всередині і між групами, що складають сучасні національні держави. На його думку, патріотична ідентифікація дозволила б людям зберегти внутрішню згуртованість та ідентичність соціальних груп у часі, таким чином подолавши аномію, спричинену крахом традиційного соціального порядку, за який національна держава несе чітку відповідальність [38]. Подібним чином Макс Вебер, ще один класик соціології, приписував патріотичним почуттям здатність інтегрувати маси в рамки національної держави і бути «засобом і втіленням [...] культури» [20].

На думку Е. Геллнера, П. забезпечує соціально-психологічними ресурсами для подолання руйнувань, спричинених соціальними змінами, і відновлення більш адекватних форм співпраці [25]. Наукові праці соціологів привернули увагу до механізмів формування національних ідентичностей і підкреслили важливість державної політики у формуванні та підтримці цих ідентичностей.

Громадянські концепції наголошують на плюралістичному та штучному характері способів ідентифікації, які об'єднують людей у

спільноти та нації. Поділяючи з комунітаристами ідею про те, що ідентичність є діалогічним, інтерсуб'єктивним та історичним феноменом, громадянські концепції також зосереджуються на внутрішньосуб'єктивному вимірі ідентичності та складній мережі відносин, створених між- та внутрішньосуб'єктивною діалектикою. З цієї точки зору, знання, звичаї, мови та історії не виражають жодної суттєвої риси і не є споконвічними соціальними фактами, які встановлюють обмеження на здатність спільноти визначати себе або на прихильності, які вони виявляють [232].

Скоріше, вони є сховищами, в межах яких ідентичності реконструюються від одного покоління до іншого в тривалій колективній боротьбі за вирішення нових викликів. Таким чином, громадянські концепції розглядають формування ідентичності як динамічний і спрямований у майбутнє процес, який залишає окремим особам і групам значні можливості самовизначення.

Громадянські концепції наголошують на динаміці ідентифікації, а не на соціальних детермінантах ідентичності. Для них П. є політичною чеснотою, що ґрунтується на почутті вірності власній політичній спільноті, тоді як остання розглядається як самовизначальне плюралістичне утворення, яке в душі Руссо визнає своїх членів як автономних агентів [110].

Як відомо, слово П. походить від латинського слова *pater*, що означає батько і вказує на почуття любові та вірності до сім'ї. Від цього кореня розвинувся термін *patrioti*, що позначали земляків, і слово *patria*, для позначення рідної країни. Ця етимологія виділяє деякі цікаві антиномії. На одну з них посилається А. Д. Сміт у своєму обговоренні «Клятви Горація» Давида, драматичної ікони патріотизму. На картині брати Горатії присягнули на мечі свого батька, щоб представляти їх *patria* (Рим) і боротися з братами Куріаціями, які представляли вороже місто Альбі; хоча одна з сестер Куріацій, Сабіна, вийшла заміж за одного з Горацій, а одна з сестер Горацій, Камілла, заручена з одним з Куріатіїв. Як зазначає Сміт, «найбільш

фундаментальними почуттями, викликаними націоналізмом, були, як це не парадоксально, почуття сім'ї, тому що справжні сім'ї можуть становити перешкоду на шляху до ідеалу гомогенної нації» [276].

Як ми зазначали у попередньому підрозділі, П. зачіпає афективний компонент почуттів людини до своєї країни. Вона оцінює ступінь любові і гордості за свою націю – по суті, ступінь прихильності до нації. Вектор націоналізму, навпаки, відображає сприйняття національної переваги та орієнтацію на національне домінування [225].

З цими відмінностями часто пов'язані дві проблеми. По-перше, вони виявляються аналітично і евристично бажаними. Вони не тільки несумісні одна з одною, але й не в змозі пояснити різні форми прихильностей, що лежать в основі колективної ідентичності. По-друге, за цими антитезами ховається часто невисловлена (але не менш спрощена) нормативна проблема. Вони намагаються довести бажаність однієї форми, показуючи порочність її (єдиного) двійника [148]. Дж. Хьюскамп пропонує таксономію, яка намагається уникнути цих недоліків. Таксономія зосереджується на типах П., а не на формах націоналізму, через розуміння першого як більш загального та базового почуття [211]. Він стверджує, що ідентичність і згуртованість соціальних груп залежить від різноманітних способів патріотичної ідентифікації, з яких він виділяє чотири основні ідеальні типи. Ці ідеальні типи ідентифікують динаміку себе та способи ідентифікації, маючи ширше застосування – їх можна було б однаково використовувати для аналізу НПС як у невеликих територіальних одиницях, таких як племена та міста-держави, так і в нетериторіальних одиницях, як-от мігрантські та діаспорні спільноти. На думку науковця, етноцентричні ідеї, расові відмінності та агресивні патріотичні настрої можуть характеризувати процес ідентифікації національних та субнаціональних груп однаково. З чотирьох розглянутих ідеальних типів принаймні один (етичний П.) логічно не пов'язаний з існуванням іншого ворога, тоді як другий (оборонний П.), здається, лише

слабо пов'язаний з ним. Запропонована таксономія є способом вийти за межі нормативного аналізу П., що спирається на суперечливі дихотомії [264]. На думку Дж. Хьюскампа, нормативна оцінка цих ідеальних типів ґрунтується на доведенні існування диференційованого ступеня бажаності, що додається до них. Він також стверджує, що цю оцінку потрібно доповнити дискусією, яка вказує на інституційне середовище, яке більше сприяє найбажанішій формі патріотичної ідентифікації [211].

Матриця 2×2 , наведена на рис. 1.1, представляє таксономію патріотичних форм ідентифікації, що виникли шляхом перехресчування двох різних аспектів процесу ідентифікації. Перший стосується перспективи, з якої можна розглядати ідентичність. Ідентичність може бути представлена як динамічний та інтерактивний процес, що спирається на триваюче, саморефлексивне вивчення цінностей та переконань, що поділяються групою. Згідно з цим тлумаченням, соціальна згуртованість залежить від здатності державних інституцій створювати та підтримувати мережі солідарності між групами та підгрупами, що складають політичне тіло. З іншого боку, ідентичність можна розглядати з реляційної точки зору, яка зосереджується на порівнянні з чужою групою, що займає сусідні соціальні простори або альтернативні державні утворення. У цьому випадку соціальна згуртованість є результатом конкурентного тиску, що діє між групами, оскільки саме відносне положення, яке займає дана група, визначає спосіб, яким її члени бачать і сприймають себе. З точки зору саморефлексії, колективна ідентичність спирається на «спрямоване всередину» ставлення своїх членів та їхніх режимів, тоді як з реляційної точки зору вона спирається на своє «спрямоване назовні» мислення. Інший аспект стосується загальних цілей, на досягнення яких покликана колективна ідентифікація. Колективна ідентичність може бути спрямована на (1) встановлення зв'язків між людьми та групами, які раніше не були (або лише частково) пов'язані, або (2) перетворення ієрархічних відносин домінування на більш горизонтальні

відносини співпраці. Процеси націєтворення та демократизації, що відбувалися в Західній Європі у XX столітті, є прикладом такого типу колективної ідентифікації. З іншого боку, колективна ідентичність може представляти динамічний процес, метою якого є (1) зміцнення соціальних кордонів або (2) встановлення порядку ранжування між групами та класами. Створення в XIX столітті абсолютних суверенних держав з централізованими урядами і вільною ринковою економікою уособлює цей альтернативний шлях. У першому випадку встановлення колективної ідентичності тягне за собою боротьбу за включення, тоді як у другому випадку це засіб для виключення. Перехрещування цих змінних дає чотири ідеальні типи, наведені нижче. Діагональна сіра лінія підкреслює той факт, що два з цих ідеальних типів перетинають громадянський/етнічний розрив.

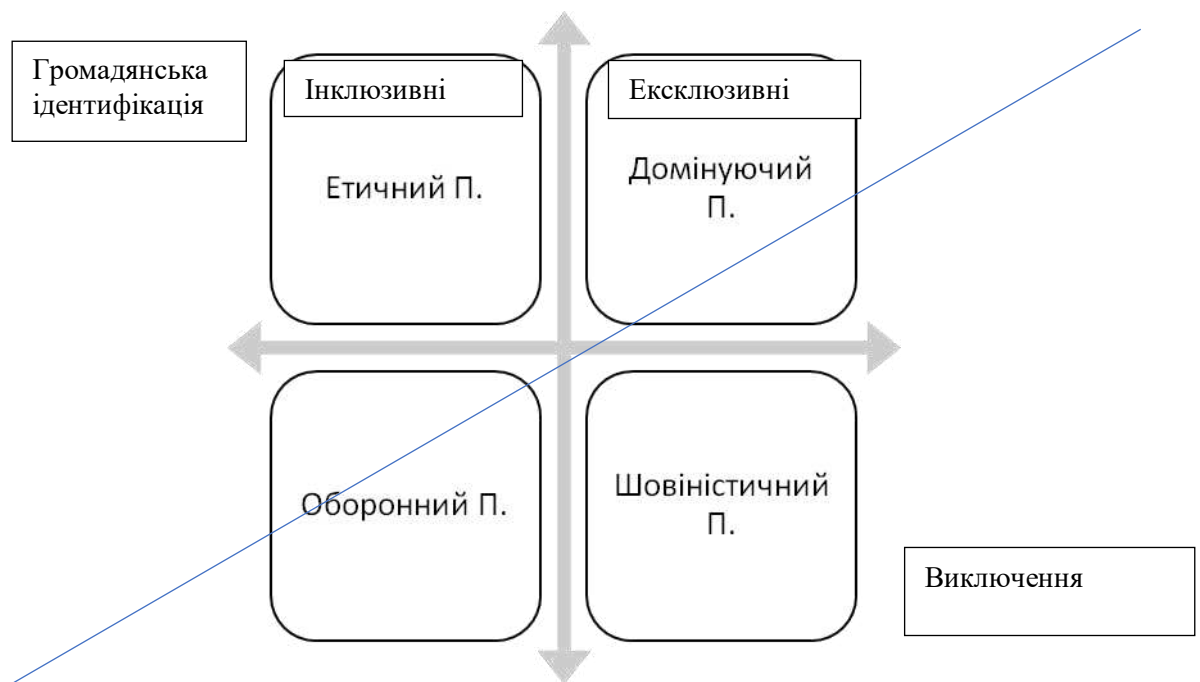

Рис. 1.1. Способи патріотичної ідентифікації

Ексклюзивні типи П. бувають двох форм. Перший – оборонний – це форма П., спрямована на збереження етнічної згуртованості або культурної автентичності країни від зовнішніх впливів. Оборонний П. виникає через

занепокоєння щодо послаблення кордонів, що відокремлюють «нас» від «них», де «вони» означають або тих, хто живе в сусідніх районах, або мігрантів, які поселяються в соціальному просторі, зайнятому внутрішньою групою. Ці почуття неприйняття іншого підживлюються занепокоєнням щодо втрати ідентичності через етнічну та культурну креолізацію. Нещодавні політичні явища, такі як італійська Ліга Півночі, Австрійська партія свободи, французький Національний фронт, Альянс Сари Вагенкнехт та Британська національна партія, і це лише кілька європейських прикладів, уособлюють цей тип П. та пов'язані з ним проблеми. Драйверами захисних патріотичних рухів є дві тривоги: глибокий егоїстичний страх втратити соціальні та економічні блага, якими користуються члени групи, і загострене почуття безсилля перед обличчям небажаних соціальних змін, що чітко виражено в їхній мові та політиці проти істеблішменту. Простий і послідовний расистський світогляд характеризує натомість другий тип ексклюзивного П., «ура-П.» (шовіністичний П.). Дві особливості відрізняють цей тип П. від попереднього. По-перше, віра в вищу або виняткову природу «нашої» країни в порівнянні з усіма іншими. Відповідно, етнічні, релігійні, культурні чи навіть політичні розбіжності використовуються для того, щоб відрізнити «нас» від «них» і встановити певний ранговий порядок, де «ми» посідають перше місце. По-друге, ідея про те, що тільки вступаючи в боротьбу за домінування, можна утвердити особливу ідентичність групи. Такі ідеї, як «місія» і «доля», пронизують її патріотичну мову і допомагають мобілізувати як символічні, так і матеріальні ресурси, необхідні для проєктування влади групи назовні. На відміну від свого внутрішнього аналога, ура-П. звеличує бойові чесноти, сприяє соціальним змінам і підтримує політику, спрямовану на істеблішмент. Вона також поглинена турботами про внутрішніх ворогів (агітаторів, євреїв, терористів тощо) до ступеня, що не має собі рівних із оборонним типом. Незважаючи на їхню історичну важливість, ми можемо справедливо зазначити, що обидві страждають «від повсюдної фальшивої

свідомості».

Інклюзивні моделі патріотизму так само бувають двох типів. Перший, домінуючий (гегемоністський) П., поєднує турботу про внутрішню інклюзивність із ворожим ставленням до аутсайдерів. У той час як патріотична ідентифікація ґрунтується на розрізненні між другом і ворогом, включення в групу розглядається як необхідна передумова для успішної конкуренції проти чужої групи. Хоча домінуючий П. ґрунтує ідентичність на відмінності між «нами» та «ними», подібній до тієї, що використовується ексклюзивними типами, зміст, на якому ґрунтується це розрізнення, відрізняє його від них. Насправді дуже часто таке розмежування взагалі не має чіткого чи змістовного змісту. Це стосується Карла Шмітта, для якого «будь-яка релігійна, економічна, етична чи інша антитеза перетворюється на політичну, якщо вона достатньо сильна, щоб ефективно групувати людські істоти відповідно до друзів і ворогів» [265]. Більш змістовні визначення «ми» вибирають культурні, а не етнічні риси як визначальний елемент ідентичності. За словами її найвиразнішого представника Макса Вебера, «значення «нації» зазвичай ґрунтується на перевазі або, принаймні, в незамінності культурних цінностей, які мають бути збережені та розвинені лише через культивування особливостей групи» [20]. Однак «культурні цінності, які слід зберігати і розвивати», не сприймаються ні як примітивні історичні факти, ні як поширені. Ось чому Вебер і ті, хто підтримує домінуючий П., наполягають на політиці культурної асиміляції та політичної інклюзії як передумови групової підготовки у висококонкурентному міжнародному середовищі. Епістемічно гегемоністський П. більше пов'язаний з визначенням «їх», ніж з «нами» як головною детермінантою ідентифікації та відповідності. У політичному плані вона сприймає демократію як засіб розширення прав і можливостей національних еліт, одночасно захищаючи їх від мас.

Інший інклюзивний тип П., етичний, зміщує акцент з «них» на «нас».

Розвиток спільної ідентичності, здатної породжувати відданість і поступливість, тут вимагається від політичних домовленостей, які можуть забезпечити як моральну інтеграцію, так і політичну включеність усіх членів. Етичний П. розглядає «нас» як складне і різноманітне утворення, результат політичних та історичних випадковостей. Динаміка «я», на яку вона спирається, – це та, на яку посиляється Еміль Дюркгейм, для якого «доки існують держави, доки існуватиме національна гордість, і ніщо не може бути більш виправданим. Але суспільства можуть пишатися не тим, що вони найвеличніші з найбагатших, а тим, що вони найсправедливіші, найкраще організовані і володіють найкращою моральною конституцією» [38]. Для неї шляхетність чи автентичність нації ніколи не є питанням первородства, і вона не може бути встановлена з дарвінівської боротьби за виживання та гегемонію. Скоріше, це моральне досягнення: результат етичної діяльності, спрямованої всередину, метою якої є забезпечення колективних уявлень, які можуть допомогти оновити джерело соціальної солідарності. Відповідно, вона виступає за прийняття цінностей і практик, які можуть прагнути до єдності без нав'язування одноманітності, гарантувати справедливість при збереженні плюралізму та давати переваги конкуренції, не підриваючи можливості співпраці з меншинами, сусідами та незнайомцями. На відміну від елітарності свого гегемоністського аналога, етичний П. приписує головну цінність здатності соціальних обрядів сприяти колективній ідентичності. Звідси адвокація партисипативних форм демократичного залучення, (пере)створення посередницьких органів, які могли б заповнити прірву між особистістю та державою, та інтеграція територіальних критеріїв представництва з новими функціональними формами. Ця множинність патріотичних форм не збігається з єдиним національним досвідом, як стверджує Керш [224], і не може розглядатися як пов'язана з різними національними характерами. Справді, історія всіх європейських національних держав характеризується боротьбою і спадкоємністю між

всеосяжним і винятковим, спрямованим всередину і назовні типами П..<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.3402/egp.v2i4.2002> Визнання П. як ключового джерела ідентичності та сили підпорядкування означає визнання його притаманної плюралістичній природі, залучення до оцінки відносної бажаності кожного ідеального типу та визначення інституційного середовища, яке могло б допомогти створити найбажаніший тип.

Всі перелічені вище ідеальні типи мають здатність сприяти ідентифікації та сприяти певній формі поступливості. Це також стосується етичного П., який, на наш погляд, є оптимальним типом для інтеріоризації демократичних цінностей. На відміну від космополітичних підходів, етичний П. визнає як потребу індивіда в груповій ідентифікації, так і емоційну основу відповідності. Для неї індивідуальна ідентичність є результатом діалогічних процесів, що відбуваються на локальному рівні і включають групи, в які вбудована особистість. Таким чином, ідентичність є результатом процесу ідентифікації з іншими членами на основі спільних (1) наборів цінностей, (2) колективних уявлень і (3) громадянських ритуалів. Більше того, він розглядає індивідуальну відповідність не як результат простої раціональної оцінки, а як залежну від загальних норм і практик, які є конститутивними для «Я». Навіть коли він приймає індивідуалістичну позицію або мову прав, етичний патріотизм робить це не тому, що вірить в історичні та універсальні категорії, а тому, що розглядає особистість і мову прав як частину цінностей, що поділяються групою. Як красномовно сказав Дюркгейм, «індивідуаліст, який відстоює права особистості, відстоює в той же час життєві інтереси суспільства, оскільки він запобігає злочинному зубожінню того останнього запасу колективних ідей і почуттів, яким є самі душі нації» [38].

Ця турбота про цінності, уявлення та ритуали, що лежать в основі конкретних політичних спільнот, відрізняє етичний П. від ліберальних космополітів, які дещо непослідовно сприймають існування цих спільнот як належне. Але вона також відрізняється від конституційного П. Габермаса

[205], <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.3402/egp.v2i4.2002> чії пошуки постконвенційної ідентичності ґрунтуються на універсальних діалогічних критеріях та/або правах.

Поняття конституційного П. було введене 1979 році Штернбергером, але пізніше цей термін був введений в Німеччині в кінці 1980-х років Габермасом [205]. Основна відправна точка й головне питання, що хвилювало Габермаса та інших прихильників, яке значною мірою ігнорувалося в попередніх дослідженнях, полягало в тому, як сприяти соціальній згуртованості в мультикультурних суспільствах. Габермас й Мюллер стверджували, що демократичні цінності та принципи є необхідним клеєм, що утримує різні суспільства разом. По суті, конституційний П. визначається як прихильність до демократичних принципів, що супроводжується великою лояльністю до (демократичних) політичних інститутів. У такому розумінні конституційний П. розглядається як тривалий і, що важливо, політичний проєкт. Навмисно охоплюючи «конституційну культуру, яка є посередником між універсальним і приватним», конституційний П. також позначений транснаціональним масштабом [239]. Таким чином, Європейський Союз як транснаціональна спільнота, заснована на демократії та верховенстві права, розглядається як приклад конституційного П.

Цей напрям досліджень зазвичай визначає П. як прихильність демократичним принципам, яка «має потенціал для підтримки толерантності до чужих груп». Відповідно до цих асоціацій узгоджується негативний зв'язок між П. та антиімміграційними настроями була підтверджена в ряді відповідних досліджень. Важливо, і, як зазначає Мюллер [239], цей П. розглядається як надійний «конкурент традиційним уявленням про національність та емоційну лояльність» і таким чином формується сильний когнітивний компонент. Однак П. містить і поведінковий компонент, який слід визнати [239]. Як підкреслюється в інших звітах, передбачається, що

патріоти відчують сильний обов'язок «рухати свою країну в позитивному [тобто більш демократичному та егалітарному] напрямку» [211]. Таким чином, в основі П. лежить громадянська залученість до демократії. Відповідно, патріотизм зазвичай вимірюється такими пунктами ISSP, як «Наскільки ви пишаєтеся тим, як працює демократія?»; «Наскільки ви пишаєтеся системою соціального забезпечення?»; «і «Наскільки ви пишаєтеся справедливим і рівним ставленням до груп у суспільстві?» [212].

Об'єктом прихильності П., описаним у цьому напрямку досліджень, є не нація чи конституційна культура [236], а демократія (тобто демократичні цінності). Таким чином, пропонуємо визначити П. з демократією як об'єктом його прихильності як «демократичний П.». При цьому він може замінити термін «конституційний П.». Об'єктом прихильності є не конституція як така, яку може мати будь-яка держава незалежно від її політичного режиму, а що важливіше, демократія і, отже, демократичні цінності. Примітно, що хоча цей вид П. насамперед стосується ліберальних демократій, він може виходити за межі національних кордонів.

Відповідно до наведеної вище літератури, демократичний П. визначається трьома послідовними основними ознаками: сильна демократична прихильність, що призводить до твердої підтримки демократичних цінностей; залучення громадян до демократії; підтримка соціальної згуртованості та інклюзивного співіснування.

Підводячи підсумок: синтезуючи дві домінуючі дослідницькі традиції щодо відмінності націоналізму і П., пропонуємо новий концептуальний підхід, який виступає за тріаду трьох різних видів прихильностей: націоналізм, що стосується виключно нації; П., що обертається навколо поняття Батьківщини; і демократичний П., об'єктом прихильності якого є демократія.

Етичний П. розглядає внутрішній плюралізм і як факт, і як цінність. Цей світогляд особливо переконливий, коли ми стикаємося з патріотичними

ідеальними типами, такими як гегемони та ура-патріоти, які розглядають національну державу як якусь велику спільноту. Етичний П. визнає довільний і випадковий характер фактичних національних кордонів і просуває принципову відмову як від політики гомогенізації, яку проводить національна держава, так і від логіки домінування, схваленої імперією. По-перше, вона стверджує, що оскільки сучасні національні держави ніколи не є однорідними утвореннями, культурна єдність, якої прагнули гегемоністські та ура-патріоти, вимагатиме політики внутрішньої колонізації, яка могла б її спроектувати. Таким чином, результатом стане різкий компроміс між претензією нації на єдність і вимогою до самовизначення меншин і місцевих громад, а також вірогідним викоріненням тих самих інститутів, які самі комунітаристи визнають bastionом проти атомізму та аномії: місцевих особливостей, культурних традицій та способу життя. По-друге, етичний П. розглядає гегемоністський та ура-патріотичний проєкт, спрямований на внутрішньогрупову однорідність та домінування поза групою, як структурно нездатний сприяти міжгруповій ідентифікації або зберегти вірність тих, чия ідентичність ґрунтується на множинних зв'язках. Це особливо очевидно по відношенню до меншин, які не вписуються в критерії, розроблені для того, щоб відрізнити «нас» від «них». Там, де ці меншини утворюють територіальні анклавів, спроби створити гомогенні національні ідентичності неминуче породять сепаратистські та іредентистські рухи, які зрештою можуть кинути виклик єдності політичного тіла. Не менш проблематичною є динаміка відчуження, гегемоністських та ура-патріотичних форм П., санкціонованих проти інших, більш дифузних меншин, чия ідентичність ґрунтується на змішаних приналежностях та зв'язках, а саме на групах мігрантів та діаспори. Гегемоністський та ура-патріотичний типи П. розглядають ці меншини як такі, що завжди підозрілі та потребують стримування дискримінаційними заходами, які позбавляють, призупиняють або позбавляють їхнього членства, тим самим перетворюючи їх на ворогів.

Обираючи культурну однорідність та політичну єдність як першорядні цінності, гегемоністські та ура-патріотичні ідеальні типи зрештою підтримують авторитарні/централізовані політичні механізми, які не відповідають різним інтересам різних груп, залучених до національного проекту. Це пояснює їхнє неминуче звернення до риторики, яка заперечує життєздатність альтернативних курсів дій і, отже, необхідність брати участь у політичних дебатах, переговорах і компромісах.

Висновок, який можна зробити, полягає в тому, що в той час як оборонний П. є суто реактивною формою, гегемоністські та ура-патріотичні ідеальні типи не здатні зберегти лояльність тих груп, які вони дискримінують, і тому схильні до періодичної кризи легітимності та внутрішніх конфліктів. Це означає, що, будучи ідеальними типами, гегемоністські та ура-патріотичні форми П. схильні пропагувати інститути та себе, несумісні з ідеалами самовизначення, які вони сповідують. Саме це внутрішнє протиріччя заважає їм пропагувати широко поширені форми ідентифікації, зберігати лояльність людей і забезпечувати їх дотримання. На противагу цьому, етичний П. розглядає множинні приналежності як тісно пов'язані з ідентичністю людей і, отже, потребують захисту. Більше того, вона розглядає тих, хто втілює множинні та змішані ідентичності, як потенційні вузли, на яких можна будувати транскультурні політичні мережі та ідентичності. Таким чином, вона не сприймає спільноти мігрантів та діаспори ані як загрозу національній ідентичності, що потребує роз'єднання, ані як соціальну проблему, що закликає до асиміляції.

Зусилля щодо розбудови концепту етичного П. особливо важливі, коли їх протиставляють нинішнім спробам побудувати загальноєвропейську спільну ідентичність, здатну підтримувати політичні інститути Союзу як бастиону проти загроз, що походять від глобалізації та відродженої захисної опозиції до неї.

Нескінченне прагнення сучасної держави до адміністративної та

військової ефективності спричинило функціональну диференціацію діяльності та ролей, а також політичну централізацію прийняття рішень та забезпечення правопорядку. Це процес, який Поланьї називає «великою трансформацією». <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.3402/egp.v2i4.2002> По-перше, це підірвало соціальну та політичну значимість місцевих громад та посередницьких органів. По-друге, це призвело до роздробленості та дислокації місцевих громад. Сукупним ефектом стала масова міграція і підйом поширених патріотичних рухів Захисного Союзу, відзначених Гобсбаумом. З огляду на несприйнятливий характер ліберальних держав 19-го століття, ці рухи виявилися нездатними вплинути на прийняття рішень і кинути виклик порядку денному режимів, які підтримували ці зміни. На жаль, соціальне невдоволення використовувалося елітами, які підтримували колоніальні авантюри, або націоналістичними проєктами, що мали етнічну програму та гегемоністські прагнення. Звідси і зростаюча антагоністична силова політика, яка в кінцевому рахунку призвела до Першої та Другої світових воєн. Саме ця внутрішня динаміка пояснює відносну маргінальну роль, яку відіграє етичний П. у порівнянні з конкуруючими патріотичними ідеальними типами та проблемною історією сучасного націоналізму. Однак етичні патріотичні ідеали та рухи уможливили побудову більш інклюзивних соціальних держав, необхідних для післявоєнної відбудови. Подібна динаміка зараз спостерігається під егідою глобалізації. У той час як фінансована державою політика вільного ринку сприяла широкомасштабним закриттям, які підривають життєздатність місцевих і національних громад, централізовано запроваджені структурні реформи «підштовхнули маркетизацію та приватизацію вперед [...], звужуючи межі суспільного надбання».

Глобалізація не вимагає ані захисту національної держави як такої, ані розширення її шаблону на регіональний та глобальний рівні. Скоріше, вона вимагає переоцінки типу державного устрою, який підштовхнув глобалізацію

вперед і використовував її як засіб для зменшення демократичних просторів і підзвітності. Для процвітання етичного П. потрібне інституційне середовище, де форми субсидіарності, функціонального представництва та місцевої участі поєднуються, щоб створити більш демократичну та децентралізовану систему управління. Створення більш демократичних політичних інститутів, заснованих на принципах деволюції та субсидіарності, на думку науковців, матиме три позитивні наслідки. По-перше, це сприятиме формуванню місцевої ідентичності, громадянських чеснот та мереж довіри, таким чином зміцнюючи соціальну солідарність. По-друге, це зменшить проблеми, пов'язані з інформаційним потоком між центром і периферією, тим самим зменшивши ризики зриву координації та витрати на правоохоронні органи. Нарешті, буде висвітлено зв'язок між політичними зобов'язаннями та витратами, таким чином покращуючи реагування та підзвітність тих, хто бере участь у політичному процесі. Демократична система такого типу не породила б масштабних патріотичних рухів, про які йшлося вище, і тому змогла б протистояти маневруванню політичних еліт з етнічною програмою та гегемоністськими прагненнями. Справді, значною мірою нинішнє розчарування в європейському конституційному проєкті можна пояснити зростаючою прірвою між риторичним сприйняттям Союзом субсидіарності та багаторівневого врядування як конститутивних принципів і проведенням політики, яка насправді їх пригнічує. Далекий від заохочення автономії регіонів і громад, Союз прагне дати їм можливість конкурувати на глобальних ринках за рахунок комерціалізації своїх природних і людських ресурсів.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що наразі, на нашу думку, створюються підстави для формування національно-патріотичної свідомості українців на засадах громадянського патріотизму, що є ключовим завданням сучасної освіти та виховання в Україні. Це процес розвитку у громадян любові до своєї країни, відповідальності за її майбутнє, активної

громадянської позиції та готовності захищати її інтереси, у тому числі й на фронтах російсько-української війни.

Можна визначити наступні контури ФНПС на засадах громадянського патріотизму:

- Поєднання національного та громадянського патріотизму. Громадянський патріотизм не обмежується етнічним походженням чи мовною ідентичністю, а базується на приналежності до політичної нації – спільноти людей, які поділяють цінності, культуру, історію та майбутнє України.

- Збереження історичної пам'яті та національної ідентичності (вивчення героїчного минулого України (Козаччина, УНР, визвольні змагання XX ст., Революція Гідності, війна з росією); поширення культури поваги – вшанування борців за незалежність, національних героїв та сучасних захисників України; популяризація національних символів: прапора, герба, гімну, матеріальної та нематеріальної культурної спадщини.

- Розвиток демократичних цінностей та правової культури (розвиток поваги до Конституції, законів та прав людини; виховання усвідомлення ролі громадянина у демократичному суспільстві; створення позитивної мотивації щодо прояву та демонстрації патріотичної поведінки).

Висновки до розділу 1

1. Обґрунтовано необхідність реконструкції ДПФНПС як основи укріплення національної стійкості та захисту національних інтересів в умовах екзистенційного протистояння з державою-терористом. Формування НПС молоді сьогодні є одним з найголовніших пріоритетів державної політики в Україні, важливою складовою забезпечення національної безпеки України.

Встановлено, що з часу формування сучасної західної національної

держави акцент на необхідності формування НПС став основною передумовою дискурсу. Вихідним принциповим положенням, на яке спирається дискурс ФНПС, є інтерпретація патріотизму як ресурсу зміцнення національної безпеки та демократичної спроможності суспільства.

2. Показано, що форми НПС, суспільної свідомості в силу своєї відносної самостійності можуть активно впливати на принципову зміну характеру бази і структури, що становить основу суспільства в тих чи інших країнах. Як приклад можна навести процес кардинальних змін, що відбулися на території пострадянського простору. Якими б критичними не були соціально-політичні, економічні та правові зміни, що стрімко відбуваються в житті людства, ми спостерігаємо, що вони набувають позитивного тону для нового формування свідомості народу, особливо НПС. Закономірно, що НПС та її формування, перш за все, починаються в самому серці національного пробудження. Сучасне відродження стає об'єктивною соціальною реальністю розвитку, що відповідає вимогам часу, тому що воно формується і розвивається під впливом світогляду людей, життєвих висновків, взаємних відносин, волі і бажань, національного способу життя, національних звичаїв і традицій, тому національний спосіб життя і культура є закономірним вираженням соціальної дійсності.

3. Обґрунтовано, що структура національної ідентичності дуже складна і має різні рівні. Її первинним і головним елементом є етнічна приналежність. Складові елементи повсякденної свідомості, такі як етнічні погляди, звичаї, навички, норми поведінки у вузькому сенсі означають усвідомлення національної ідентичності. На думку автора, усвідомлення національної ідентичності включає: 1) свідомість етнічної одиниці та її ставлення до того чи іншого етносу; 2) вірність національним цінностям – мова, територія, демократична культура; 3) усвідомлення єдності соціальної держави; 4) патріотизм; 5) національно-визвольний рух, усвідомлення свободи на політичному рівні.

Визначено, що поняття демократичного суспільства і Батьківщини нерозривно пов'язані між собою. Розвиток демократичних цінностей в Україні – це Батьківщина, місце предків, країна, земля, де виростає нація, її мова, історія, культура, традиції, цінності по-справжньому формуються, ростуть і дозрівають.

4. Проведено порівняльний аналіз концептів «націоналізм» та «патріотизм». Встановлено, що межа приналежності до концепції націоналізму підштовхує націю до спроб максимізувати націоналістичну підтримку в суспільстві; ця концепція має нечітке використання без будь-якого реального заздалегідь визначеного змісту, щоб зберегти потенціал універсальної моральної підтримки в межах своєї спільноти. Націоналізм часто супроводжує занепокоєння з приводу зовнішньої сили, яка загрожує національній безпеці і культурі, породжуючи широке почуття вразливості, що характеризується перебільшеною пильністю, станом готовності, який посилює недовіру до інших націй.

Відповідно, патріотизм визначено як любов до своєї країни, ототожнення з нею, особливу турботу про її благополуччя та благополуччя співвітчизників.

Показано, що ці поняття можна протиставити з точки зору агресивного та оборонного ставлення. Націоналізм є агресивним, патріотизм є захисним: це відданість певному місцю та способу життя, який людина вважає найкращим, але не має бажання нав'язувати іншим

5. Обґрунтовано ціннісні демократичні орієнтири, зокрема, свободи, рівності, поваги до прав людини, верховенства права та громадянської відповідальності для формування національнопатріотичної свідомості, охарактеризовано види патріотизму, зокрема крайній, стійкий, помірний, обмежений, етичний, конституційний, громадянський. Доведено, що наразі, створюються підстави для формування національно-патріотичної свідомості українців на засадах громадянського патріотизму, що є ключовим завданням

сучасної освіти та виховання в Україні. Це процес розвитку у громадян любові до своєї країни, відповідальності за її майбутнє, активної громадянської позиції та готовності захищати її інтереси, у тому числі й на фронтах російсько-української війни.

Матеріали цього розділу оприлюднено у наступних публікаціях автора [11, 13].

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗРОБЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

2.1. Інституціоналізація державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді в Україні

Інституціоналізація ДПФНПС після проголошення Незалежності розвивається впродовж кількох етапів.

Доінституціональний етап починається від проголошення Незалежності України і триває до 2005 р. (рис. 2.1).

Зазвичай доінституціональний етап означає підготовку, хабітуалізації (за П.Бурдє), тобто усвідомлення потреби та інтеріорізацію відповідних цінностей та норм.

Згідно соціологічним опитуванням, у той час домінував пострадянський менталітет, а українську мову вважали рідною тільки 12 % українців.

Пригадуються розповіді про те, що українці раділи набуттю Незалежності, а росіяни казали : «ви ще на колінах приповзете...»

Отже, керівництво держави відчувало нагальну потребу формуванню національнопатріотичної свідомості, яка б відповідала статусу незалежної, суверенної держави, якою нарешті, після століть боротьби, стала Україна.

Але значна кількість номенклатурних чиновників в апараті влади, колишніх членів УПРС не сприяла розробці ефективної державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді на засадах демократичних цінностей та традицій, а державне управління на той час носило переважно авторитарний характер.

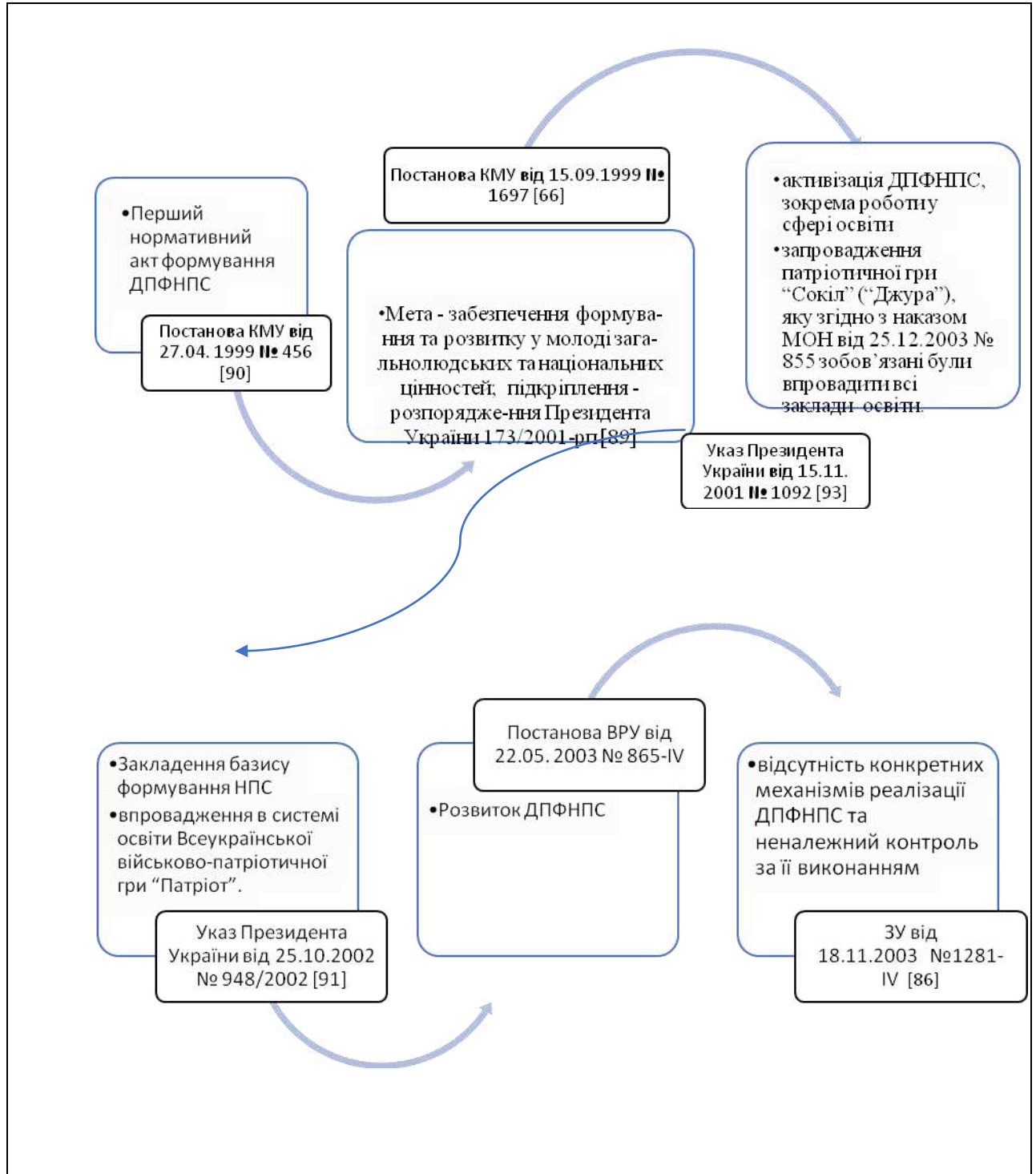

Рис. 2.1. Доінституціональний етап інституціоналізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості [86, 89, 90, 91, 93]

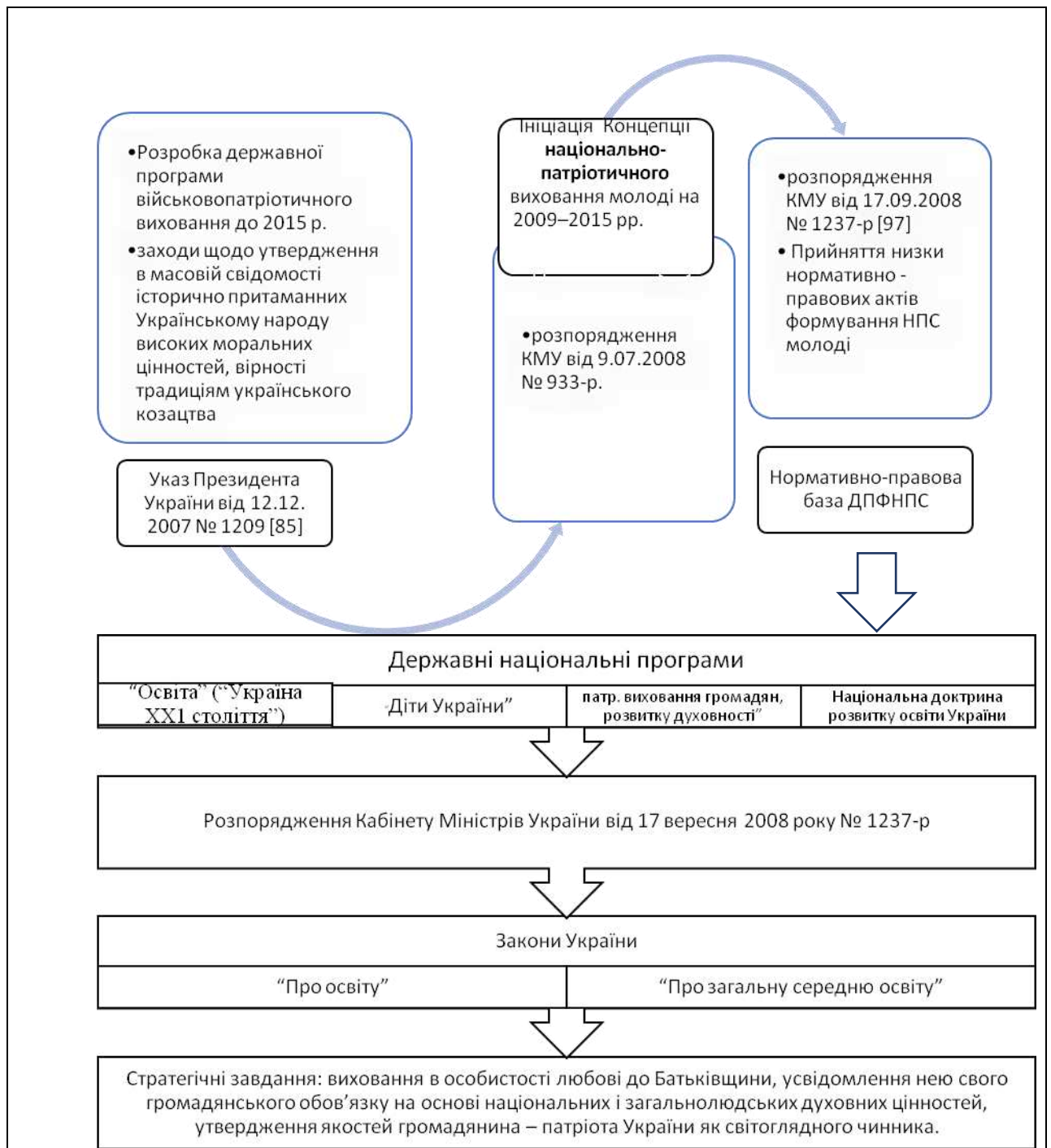

Рис. 2.2. Легітимізаційний етап інституціоналізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості [85, 87, 97]

Початок легітимаційного етапу пов’язаний з перемогою В.Юценка на

президентських виборах та формуванням протягом 2006–2009 рр. програмних організаційноправових засад ДРФНПС молоді. Так, з квітня 2006 при апараті РНБО діяла робоча група з питань формування НПС молоді, яка ініціювала розробку загальнодержавної концепції патріотичного виховання. Розробниками стали представники Мінмолодьспорту, МОН, ГО, науково-педагогічної еліти (рис.2.2).

Одним з завдань Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки, є утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей [32].

Наприкінці цього етапу була прийнята ще низка важливих документів патріотичного спрямування.

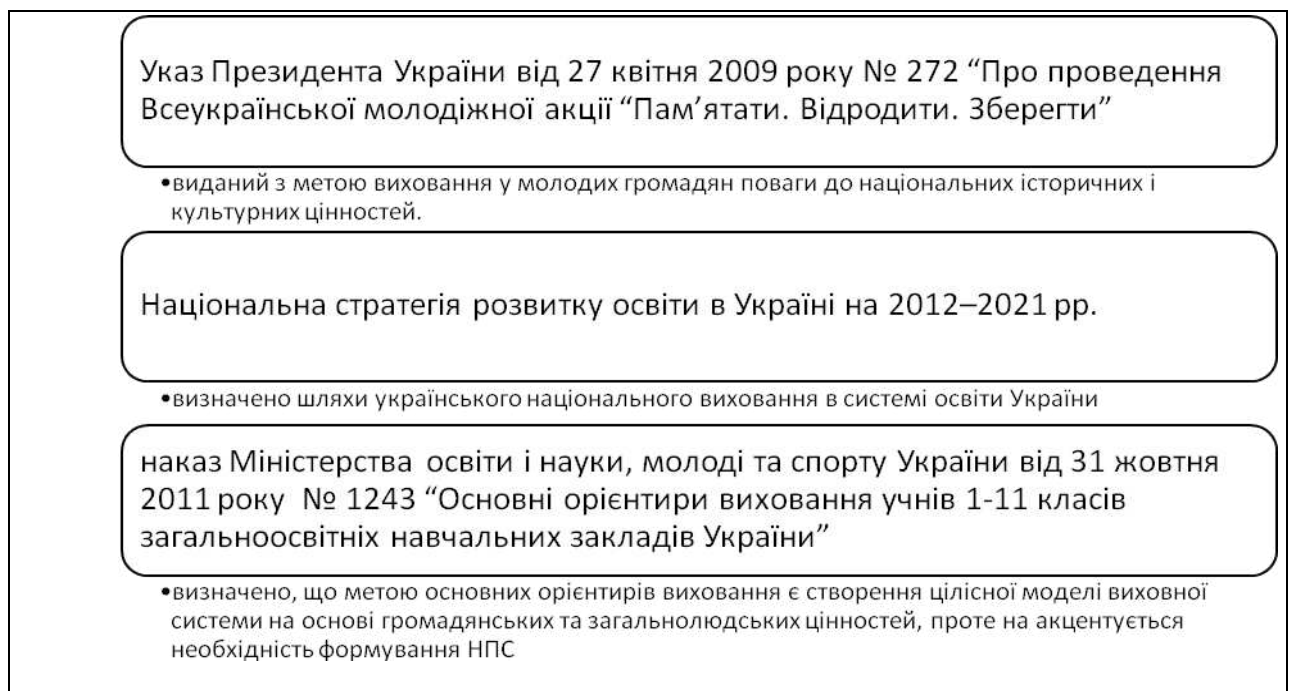

Рис. 2.3. Нормативно-правові акти інструментального характеру (2009-2011)

Наступний етап інституціоналізації ДПФНПС можна назвати дискримінаційним, що обумовлено вектором розвитку України за часів президента Януковича. Хоча патріотичні наративи присутні в нормативно-правових актах, вони переважно мають декларативний характер.

У 2012 з документів МОН-МС України поняття формування НПС зникає. У вересні 2011 оприлюднений проєкт Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013 – 2017 рр. (далі – Концепція) [100] – декларативний документ, побудований за радянськими лекалами, в якому проблема формування НПС замінюється пропагуванням загальнодержавного патріотизму.

Зазначена концепція не містить концептуальних положень та релевантних методів оцінювання прогнозованих результатів, швидше, є запитом на фінансування обсягом 40 млн. грн. на рік.

У поданому Проєкті традиційному формуванню НПС з його опорою на такі цінності, як національна ідея, національна культура, рідна мова, історія народу і держави, самовизначення, самоідентифікація, батьківщини (мала і велика), лідери та герої нації, територіальні громади протиставляються загальні фрази про демократію [75].

«Президент в.янукович, на відміну від попередників, які прагнули відроджувати й формувати НПС, демонстрував абсолютну ворожість до цієї проблеми, що сприймалося багатьма українцями як «внутрішня окупація». Цензурування підручників з історії, публічне невизнання Голодомору геноцидом, демонстративне позбавлення звання Героя України Бандери і Шухевича легітимізування спорудження пам'ятників сталіну і поширення радянської символіки, відновлення практики помпезного святкування 9 травня – усе це ще більше поглиблювало розкол в українському суспільстві. Це багато в чому обумовило і трагічні події листопада 2013 року – першої половини 2014 року, і прояви сепаратизму, і результати референдуму у Донецькій та Луганській областях» [75].

Аналіз літературних джерел свідчить, що за 20 років незалежності сприйняття громадянами України слова «патріотизм» пройшло всі стадії розвитку та деградації. Причому не один раз – від захопленого до агресивно-заперечливого; від щирого для більшості притискання правої руки до серця

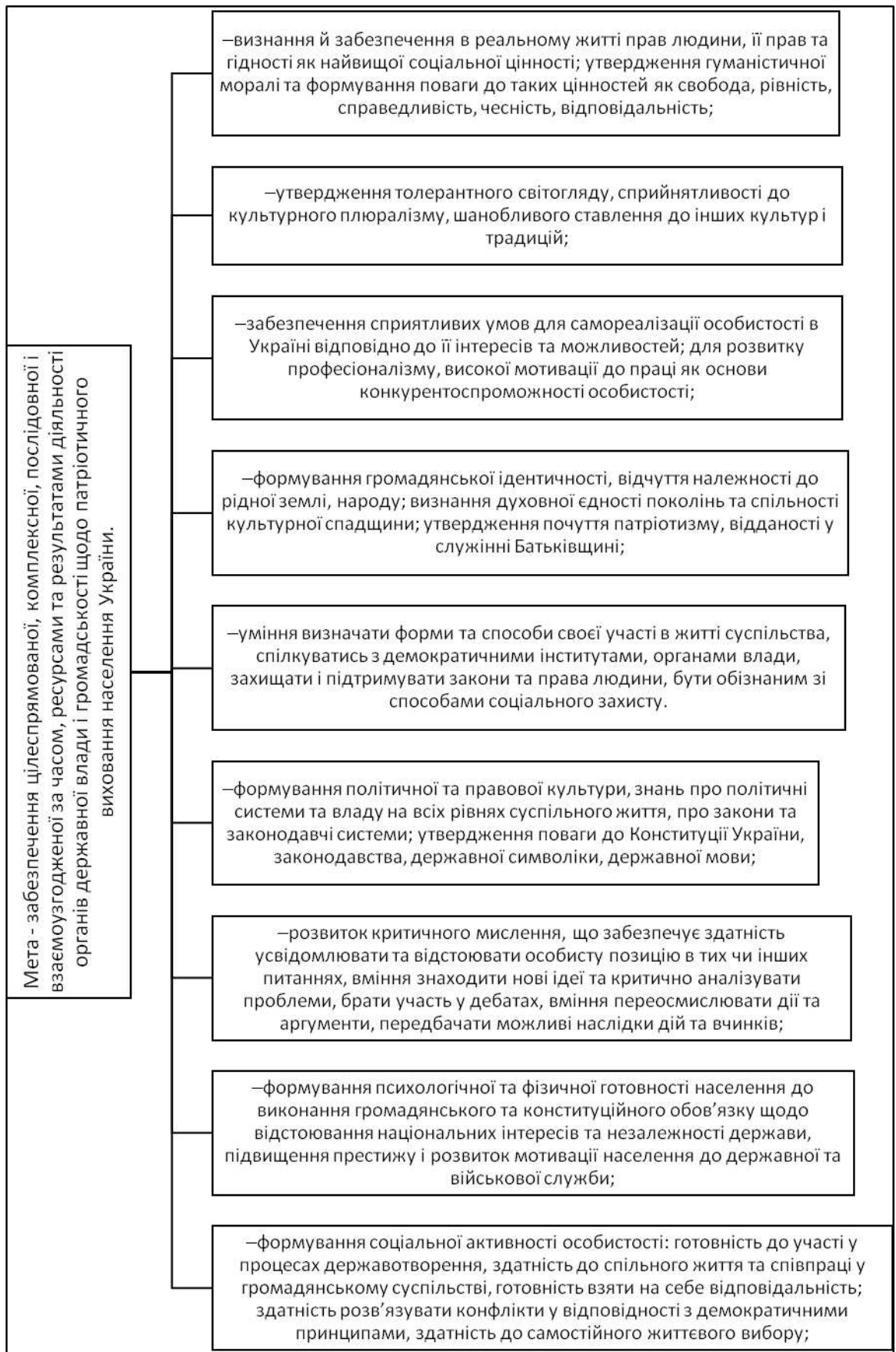

Рис. 2.4. Цілепокладання програми патріотичного виховання населення на 2013 – 2017 рр. [100]

під час виконання Державного гімну, до скепсису та байдужності [75].

На думку В.В.Стрілька, Концепція починається образливим для українців реченням, де український народ принизливо називають «населенням» [116]. У документі з'являється новий термін «єдина політична нація», який заміщує формування у молоді НПС як ознаки української нації.

У цій Концепції на застосовуються принципи наступності та інституційної пам'яті, отже в структурі цілепокладання ДПФНПС не відображена зовсім.

Останній нормативноправовий акт цього етапу, що стосувався виховання молоді – це проєкт «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні», який спрямований на виховання космополітів, адже ставить за мету *«виховання громадянина, який цінує і готовий відстоювати ідеали свободи, демократичних цінностей і права людини» та має «відчуття належності до світової спільноти»* [101] та заміщує поняття патріотизму термінами «громадянське виховання», «громадськість», «громадянська культура», «громадянське суспільство» тощо.

Новий етап інституціоналізації ДРФНПС можна назвати революційним, адже він почався Майданом 2013 і початком російсько-української війни, анексією та окупацією РФ українських територій. Ці події викликали нечуване зростання патріотичних настроїв, тому Президент України П. Порошенко підписав 13.10.2015 на Луганщині «Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016-2020» (далі – Стратегія), головним елементом якої стали ціннісні орієнтири, які спиралися на спадковість боротьби за Незалежність України. І які чітко перераховувалися: «...успадкованих, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій УНР та ЗНР, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху. Також національно-

патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013 - 2014 років, Героїв Небесної Сотні, учасників АТО-ООС у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії АРК рф» [94]. Це сформувало концептуальні засади ДПФНПС.

Серед інструментів реалізації Стратегії визначена просвітницька робота. На думку авторів концепції, до проявів патріотизму належать «розмови на патріотичні теми», а кількість охочих емігрувати з України має зменшитися удвічі. Тобто спрацює «новий імпульс духовного оздоровлення народу» [76]. Таке твердження виглядає сумнівним, тому що до початку повномасштабної війни значна кількість мешканців західних областей України, де традиційно фіксується вищий рівень НПС, працювала за кордоном або прагнула виїхати, про що свідчать результати соціологічних опитувань. Причинами трудової міграції є, за оцінками фахівців, не недостатній рівень НПС, а прагнення вищої якості життя та оцінки результатів трудової активності.

Українська молодь вельми жорстко дистанціюється від соціальної культури попередніх поколінь, розділяючи суспільство на «совків» і людей самодостатніх [145]. Протягом останніх років відбувався стійкий зсув орієнтації людей від цінностей «державного масштабу» у бік первинних – спорідненості, товариства, особистого знайомства в процесі спільного життя. «Звідси відповідне «звуження» масштабів вітчизни, але не зникнення феномена патріотизму» [145].

Пролонгація цієї Стратегії відбулася шляхом підписання останнього Указу Президента (П. Порошенко) від 18.05.2019 № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» [114], базована на концептуальних засадах суспільно-державних (національних) Цінностей, розроблених Миколою Ляховичем ¹, *обґрунтованих та апробованих на*

¹ політв'язень, психолог, доброволець, засновник ДПФНПС на ціннісних засадах

експертному рівні: самобутність, воля, соборність, гідність (рис. 2.5).

Реалізація Стратегії, на нашу думку, залежить від низки змінних, як-то посилення зовнішньої агресії проти України, чи вплив глобалізації тощо. Більше того, ще у 2019 році в межах цієї Стратегії її розробники заклали принцип мінливості. Стратегія є, з одного боку, одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей, а з іншого – важливим засобом громадянської освіти [8].

Рис. 2.5. Концепт національних цінностей

У той же час, вважаємо, що дана синонімічна характеристика формування НПС не додає суб'єктно-інструментально-просторової ясності щодо забезпечення цього процесу. Розробники доволі дотично визначили, що *«національно-патріотичне виховання набуває характеру системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, організацій громадянського суспільства, громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй Українській державі»* [75]. Проте серед органів державної влади, як відомо, існують вищі,

центральні, регіональні та місцеві. Відповідно до Стратегії «досвід державної політики впродовж усіх років незалежності України свідчить про необхідність приділення особливої уваги сфері національно-патріотичного виховання, що є невід’ємною складовою забезпечення національної безпеки України» [75]. У цьому контексті потрібно говорити про концепцію ДПФНПС як про форму реалізації цієї політики. Шляхи та механізми реалізації, на жаль, не розкриті належним чином. Причиною цього є те, що революційному етапу інституціоналізації ДПФНПС передував дискримінаційний, описаний вище. Крім того, у Стратегії визнано, що для ефективної її реалізації має бути розроблено і впроваджено дієвий механізм формування і реалізації державної політики [75]. Проте знову ж таки особливості його змістовного наповнення повинні бути розкриті, насамперед, у межах відповідного концептуального документа. У продовження відзначимо, що сучасний етап розвитку України особливо вимагає від органів державної влади та інститутів громадянського суспільства здійснення системних заходів, спрямованих на формування НПС молоді, зокрема з огляду на необхідність підготовки потенційних кандидатів до прийняття на державну, військову службу [8; 102].

Повномасштабне вторгнення росії в Україну в 2022 дало початок новому етапу інституціоналізації ДПФНПС – оборонному. Нова Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності прийнята у 2023 році, врахувала концепцію Національних цінностей, проте упустила важливий, перш за все для сфери військово-патріотичного виховання і формування української національної Оборонної свідомості, концепт Ціннісних орієнтирів з чітким перерахунком на що саме найважливіше звертати увагу. В новій Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності до 2030 р., згадується національнопатріотичне виховання та сімейні цінності, які були присутні й у попередній Стратегії. Створюються умови для того, щоб в процесі

громадянської освіти, національно-військово-патріотичного виховання створювати необхідний український національний світоглядний фундамент, зокрема інтеріоризувати українські традиційні сімейні цінності, які впливають з суті суспільно-державної (національної) цінності «самобутність» [56].

Крім того, в Стратегії-2030, включено запропонований М. Ляховичем концепт Оборонної свідомості.

Важливо з'ясувати, як можливо керувати процесом інституціоналізації.

Інституціональні зміни так чи інакше більшою мірою залежать від суб'єкта, ніж від влади (або від самоврядування більше, ніж від управління).

Як було зазначено вище, управління інституціоналізацією обумовлюється інституціональним контекстом, який існує на момент формування та відповідними принципами (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Принципи управління інституціональним розвитком

Після ініціювання управлінням інституціональної зміни реальна зміна неможлива без суспільної легітимізації.

Характер управлінського впливу мусить відповідати інституціональному етапові розвитку об'єкта впливу. Можливі стратегії управління інституціональним розвитком (інституціоналізацією) ДПФНПС

наведені на рис. 2.7.

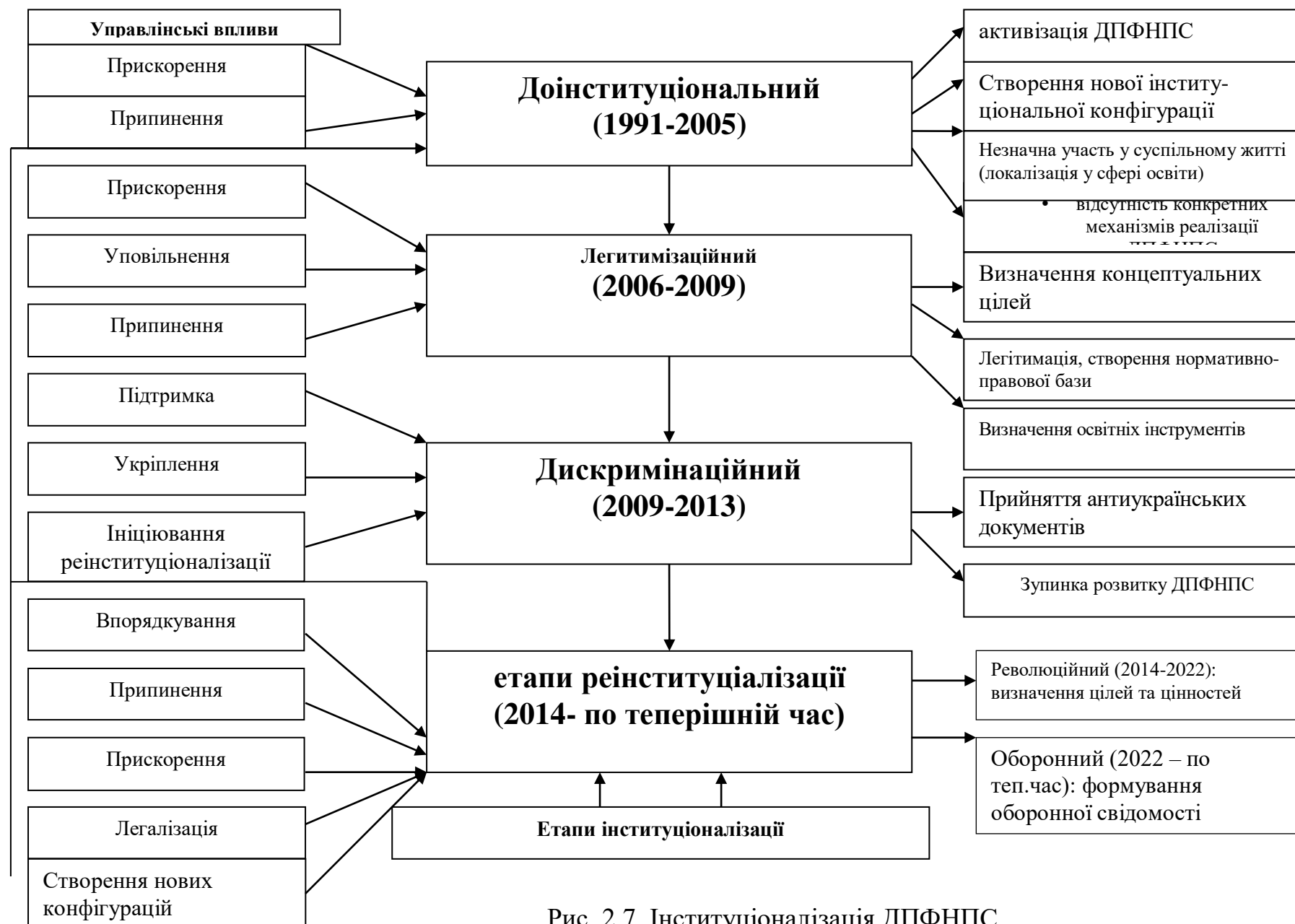

Рис. 2.7. Інституціоналізація ДПФНПС

Головну роль при реалізації ДПФНПС молоді відіграють органи публічної влади всіх рівнів. Наразі значно посилюється суб'єктність інститутів громадянського суспільства.

Ураховуючи комплексний характер процесу реалізації ДПФНПС, слід врахувати всіх можливих стейкхолдерів, від взаємодії яких залежить його ефективність. Аналіз нормативноправової бази дозволяє зробити висновок, що на різних етапах інституціонального розвитку визначальним актором цього процесу було МОН (МОН-МСУ), а також Міноборони (на останніх етапах), Мінмолодьспорт.

В цілому виділяють такі типи стейкхолдерів: персоналії (політичні лідери, інфлюенсери), недержавні та державні організації. Останні зазвичай ділять за двома критеріями: рівнем управління (центральним; регіональним; місцевим) і характером організації (центральні органи влади: президент і його офіс, уряд і його апарат; законодавчі органи влади: ВРУ та її структури, депутати; виконавчі органи влади: їх керівники та співробітники апарату; судові органи влади: суд, прокуратура; неурядові організації: профспілки, групи інтересів, приватні компанії та фірми, ЗМІ, наукові центри та дорадчі органи) [39]. Зараз в Україні діє багато структур, які мають безпосереднє відношення до формування НПС молоді.

В узагальненому вигляді суб'єкти публічної влади, які впливають на реалізацію ДПФНПС молоді подано на рис. 2.8.

Об'єктом публічного управління у сфері ДРФНПС молоді є громадяни віком від 14 до 35 років, їх об'єднання, а також суспільні процеси, на які спрямовано керуючі, організуючі та контролюючі дії відповідних суб'єктів.

Суб'єкт і об'єкт взаємодіють у процесі управління для досягнення головної мети ДПФНПС молоді – формування особистості патріота та її як у власних інтересах, так і в інтересах України.

Основні структури, метою діяльності яких є формування НПС, на сьогодні, можна розділити на три групи: державні, громадські, комунальні, які графічно зображені на рис. 2.9.

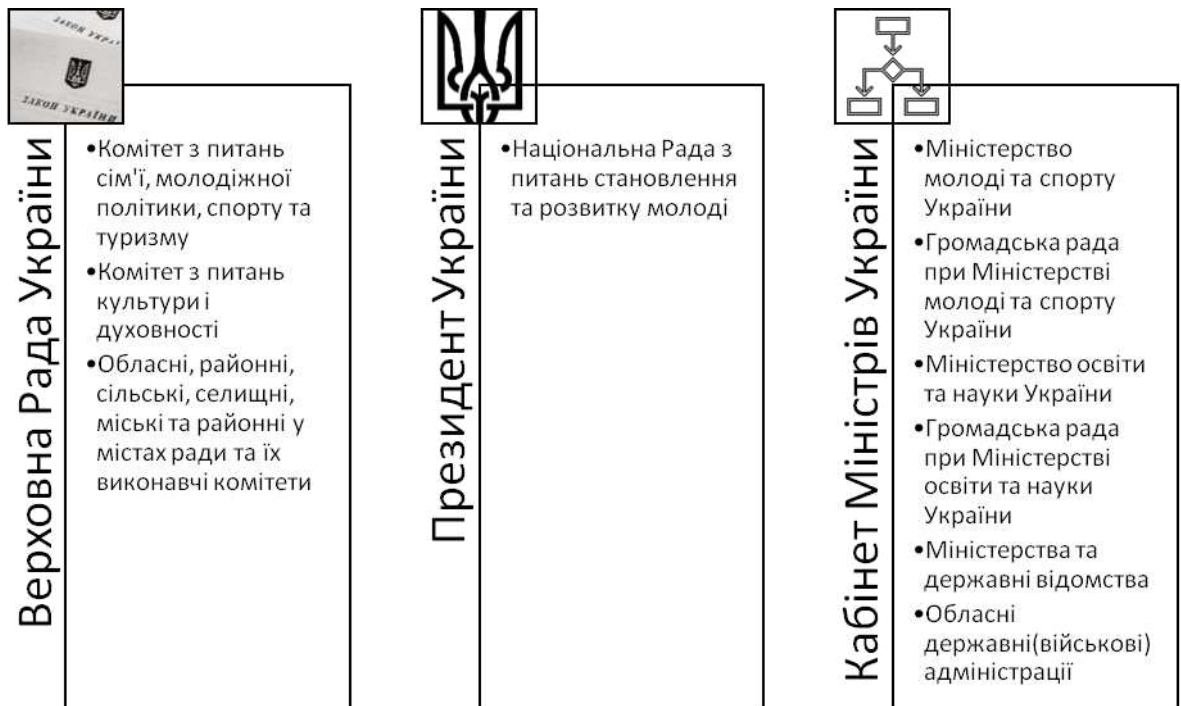

Рис. 2.8. Система органів державної влади з реалізації ДПФНПС

Рис. 2.9. Організації національно-патріотичного виховання в Україні

Важливим суб'єктом ДПФНПС є молодіжні громадські організації. На сьогодні в Україні діє близько 90 молодіжних та студентських громадських організацій. Істотне місце серед них займають молодіжні політичні організації.

Важливим учасником реалізації ДПФНПС молоді є ЗМІ та мережеві спільноти. Сьогодні дослідники і пересічні громадяни відмічають вплив соцмереж на соціалізацію особистості.

Стейкхолдери реалізації ДПФНПС молоді виконують різноспрямовані завдання, що забезпечують розвиток патріотичного громадянина, зокрема:

- формування НПС;
- засвоєння національних цінностей;
- забезпечення формування національної ідентичності;
- підтримка розвитку національнопатріотичних прагнень;
- забезпечення соціально-орієнтованої мотивації діяльності у сфері оборони країни.

Підсумовуючи зазначене, слід зауважити, що в процесі інституціоналізації ДПФНПС молоді в Україні створено багаторівневий комплекс стейкхолдерів ДПФНПС. Механізм реалізації ДПФНПС молоді має забезпечувати ефективну діяльність державно-управлінської системи у сфері, яка буде відповідати як вимогам і інтересам самої молоді, так і національним інтересам України.

2.2. Формування національнопатріотичної свідомості в демократичних країнах

В демократичних країнах переважно розвивається демократичний або громадянський типи патріотизму.

Високий рівень НПС у США вражає, а американський патріотизм є унікальним феноменом. Як багато американців дізналися наприкінці дев'ятнадцятого століття, американська революція та війна 1812 року були славетними моментами в короткій історії нації.

Палкі прояви П. молодих американців виникли унаслідок того, що починаючи з кінця XIX ст., національні символи, міфи та ритуали були включені до американських шкіл. На тлі шквалу освітніх реформ за півстоліття після Громадянської війни цей рух за патріотичне виховання перекроїв відносини між школами з минулим нації у спробі сформувати її майбутнє [246]. Ця мобілізація розпочалася на місцевому та державному рівнях, але через агресивну пропаганду патріотичне виховання стало загальнонаціональною силою до 1920 року, коли кілька штатів прийняли правові стандарти, що вимагали зовнішнього прояву П. в школах. Прихильники патріотичного виховання прагнули закріпити політичну культуру національного шанування в національних державних школах як спосіб формування поколінь громадянських ідеологій. На той час, коли американці вступили в Першу світову війну – період, що характеризувався переслідуванням інакодумців з боку уряду, примусом держави до присяги на вірність вчителям і вимогами стовідсоткового американізму – ідеали, проголошені патріотично налаштованими реформаторами в попередні десятиліття, здавалися висхідними. Спалах націоналістичного збудження, свідком якого стала епоха Першої світової війни, слід розуміти не лише як реакцію на нагальні вимоги держави воєнного часу, а й як прояв патріотичної навчальної програми, яку багато

американців отримували протягом десятиліть. Патріотичні ідеали, сформульовані наприкінці XIX століття, прижилися в шкільних підручниках, планах уроків та ритуалах, створивши стандартизовану форму національного вираження та закріпивши її в державних школах. Хоча прихильники патріотичного виховання кінця дев'ятнадцятого століття не мали можливості передбачити вступ Америки в Першу світову війну, їхні зусилля все ж заклали основу для гучних заяв громадян про патріотизм під час війни [177].

Патріотичне виховання розвивалося паралельно з безпрецедентним сплеском освітньої реформи, що фінансується державою, і зміною суспільних уявлень про війну, експансіонізм і громадянськість. Замість того, щоб бути процесом, вигаданим урядами штатів і федеральними урядами з метою промивання мізків молодим американцям, патріотичне виховання виросло з різноманітних низових рухів і отримало підтримку з боку різних людей. Від приватних організацій ветеранів громадянської війни та жінок середнього класу до освітян, політиків та інтелектуалів, ці діячі зверталися до шкіл, щоб створити лояльне та об'єднане громадянство, шануючи як нові, так і старі культурні символи. Національні символи, такі як американський прапор і виконання «Клятви вірності», стали життєво важливими аспектами патріотичної культури, яка так само шанувала демократію, капіталізм і мілітаризм. У свідомості реформаторів, які прагнули сформувати підростаюче покоління школярів, сентиментальний націоналізм став переплетеним з політичними та соціальними проблемами, і це поєднання створило П., який однаково підкреслював шановані образи та ікони та сам американський уряд [215]. Рух за патріотичне виховання був прогресивним починанням.

Патріотичне виховання не зникло зі свідомості американців і в десятиліття після Першої світової війни. У всякому разі, його присутність в американських школах тільки зросла в наступні роки, хоча і не без суттєвих проблем. У XX столітті в різних місцях по всій території

Сполучених Штатів часто вирували дебати щодо змісту підручників з історії, «Клятви вірності» та виступи «Прапора, усіяного зірками». Так само як і дебати щодо відповідних стандартів викладання релігії, етнічної та расової приналежності в школах – питань, які патріотичні реформатори прогресивної ери безпосередньо пов'язували зі своєю справою. Навіть у ХХІ столітті так звані «культурні війни» за присутність патріотизму в школах не демонструють жодних ознак ослаблення.

У Канаді патріотизм був пропагований у «конституційній» формі, щоб стати «Способом прив'язаності, в якому громадяни пов'язані своєю відданістю демократичним цінностям і правам людини, а не традиційними дополітичними зв'язками, на які покладалися національні держави» [192]. Трейсі Рейні вказує, що в Канаді це стосується принаймні двох «конкуруючих бачень канадської нації: з одного боку, нації, заснованої на символах армії та героїв війни, з іншого боку, війни нації, відданої післявоєнному консенсусу, заснованому на мультикультуралізмі та миротворчій діяльності» [256].

У Канаді в контексті участі країни у війні в Афганістані проводиться мобілізація населення для відновлення представлення канадської армії та її героїв війни як символів нації. У Канаді мультикультуралізм, схоже, довгий час стримував патріотизм.

Приклад Канади ілюструє ідею про те, що «патріотизм, який розглядається як соціокультурний феномен, не завжди підпадає під сферу дії держави чи державних акторів, але (...) може розвиватися і серед самих громадян» [256]. Народні демонстрації на честь солдатів, які загинули в Афганістані вздовж «Шосе Героїв», коли конвої для репатріації їхніх тіл проходять повз, кидають виклик фундаменту, на якому держава побудувала сучасну канадську ідентичність. Вони відновили військові цінності і, тим самим, допомогли побудувати новий інституційний патріотизм. Чи не є ця конструкція «знизу» і ця взаємодія між патріотизмом громадян і патріотизмом держави не є специфічною для демократії?

Трансформації, спричинені неолібералізацією суспільств у глобальному масштабі, особливо підживлюють патріотичні емоції. У Канаді «інструменти державної політики, запроваджені після війни (медична допомога, мультикультуралізм та зовнішня політика), поступилися місцем дедалі більш неоліберальній та безпековій державі. (...) Вихід держави зі сфер, які традиційно асоціюються з канадською нацією, і зростаюче занепокоєння з приводу глобальної безпеки і тероризму цілком могли ненавмисно поєднатися, щоб створити сприятливий контекст для перевизначення канадської національної ідентичності» [256].

Як бачимо, в ідеології патріотизму є, власне, і прибічники, і противники. Цілі програм патріотичного виховання та його успіх залежать від політики, проведеної державою. Очевидно, що необхідно розмежувати поняття патріотизму та націоналізму, і визначати, що майбутнє Батьківщини значною мірою залежить від того, як до неї ставляться її власні громадяни.

Проблеми, з якими регулярно стикаються освітяни та науковці у сфері формування НПС, постають з більшим відчуттям актуальності в часи конфліктів, коли патріотизм сприймається як питання національної безпеки. Як зазначено у вступному слові *«Освіта для демократії»*, після 11 вересня 2001 р. в США «питання захисту нашої демократії перестало бути абстракцією, питання громадянської освіти більше не було вибором» [285]. «Можливо, – йдеться далі в дослідженні, – що 11 вересня дає нам момент, можливість для громадянського оновлення». [285, 9].

В огляді підручників з історії, опублікованих консервативним фондом Фордхема, Фінн скаржиться на використання мови від третьої особи при описі історичних подій, наприклад, коли зображує 9/11 як «трагедію», яка «сталася»:

Можна назвати такі вживання дієслів «безвідповідальним безособовим» голосом, і, на жаль, у підручниках з історії США вони є скоріше нормою, ніж винятком... У цих книгах щось відбувається (хоча і не обов'язково в хронологічному порядку), але не тому, що хтось їх спричиняє.

Отже, ніхто не заслуговує захоплення або презирства за те, що зробив щось неймовірно чудове або огидно зло ... В результаті: ... колективна втрата американської пам'яті [258].

Фінн засмучений такою формою історії, яку він знаходить у шкільних підручниках, тому що він стурбований тим, що ці книги зазвичай не можуть «встановити наратив подій із сильним відчуттям контексту». Інші дослідження висловлювали подібне занепокоєння перед 11 вересня: «Віра в прогрес і патріотична гордість зникли», – нарікає звіт про підручники з історії за 2000 рік [271].

З іншого боку, такі автори, як Хомський і Жиру, застерігають від задушливих наслідків тієї ж патріотичної гордості, якої прагне Фінн, у мирні часи і ще більш нагально в часи конфліктів. Там, де Фінн (та інші консервативні коментатори) не знаходять почуття причини та тривожну втрату національної гордості, Хомський (та інші ліві коментатори) бачить жорстку атаку на демократичні ідеали через некритичне схвалення патріотизму. Хомський [179, 28] зауважив: «Справжнє демократичне вчення не полягає в тому, щоб прищеплювати патріотизм». Так само марнославно Жиру критикує різку реакцію американської адміністрації та громадськості на теракти 11 вересня, а також страх і ненависть, які вони викликають. У всеосяжній критиці зростання патріотичної гордості, нападу на свободу слова, загрози академічній свободі та інших бентежних наслідків Жиру стверджує, що «невігластво та зарозумілість не замінять обґрунтованого аналізу, критичного розуміння та утвердження демократичних принципів соціальної справедливості» [198, 25].

Ці дві протилежні точки зору натякають на те, що вчення про патріотизм має бути схвалене без питань, через найвужче розуміння цього терміну, або його слід відкинути як ура-патріотичну спробу придушити законну політичну критику та незалежну думку. Оскільки це одні з найбільш помітних точок зору в цій галузі, багатьом вчителям історії та шкільним адміністраторам важко орієнтуватися між ними, відчуваючи, що це єдині

альтернативи. Вчителям, які розглядають ліберальну точку зору, таку як Жиру або Лоуен [228], і більш консервативну, таку як Фінна або Равіча [258], важко з'ясувати, що учні в ідеалі повинні знати про історію нації. Перший звинувачує існуючі підручники з історії та стандарти як надмірно патріотичні, поверхнево оптимістичні та героїчні; другий застерігає від схильності зводити історію до вузького переліку розрізнених фактів, які настільки орієнтовані на рівне представлення, що не можуть передати жодного сенсу національного наративу. Обидва відкидають «ідеологію» як непридатний компонент для підручників і взаємодії в класі і наполягають на тому, що навчальні матеріали повинні уникати ідеологічних упереджень. Навігація між прямо названими «ліберальними» та «консервативними» концепціями історії та викладання історії стає дедалі гострішою в часи національних конфліктів, коли тиск щодо викладання «правильної форми» історії чи прищеплення «необхідних цінностей» – чи то ліберальні зобов'язання щодо громадянських свобод, чи консервативні форми патріотизму – вважаються необхідними для національного виживання. Більш професіональський погляд, як-от заклик Шлезінгера викладати історію заради неї самої [266], її відчутність сумнівна навіть у мирні часи, стає неможливим (і, на мою думку, не зовсім бажаним) у часи конфліктів. В іншій широко тиражованій публікації Фонду Фордхема автор стверджує, що «після подій 11 вересня» вплив ліберальних вчених і авторів «більш руйнівний, ніж будь-коли». Він пояснює:

«Молодих американців свідомо вчать ненавидіти і соромитися історії своєї нації і вірити в те, що Америка є унікально злим і деспотичним суспільством» [258] (2003).

Таким чином, більшість доступних текстів, включаючи цитовані вище публікації, пропонують строгий вибір між «моральним релятивізмом» і «моральною ясністю», якщо вони консервативні; або між «критичним мисленням» і «ура-патріотизмом», якщо вони ліберальні. Тут немає потреби в детальному дослідженні причин, чому критичне мислення не має становити

моральний релятивізм, в якому будь-яка «думка – ваша, моя, Усами Бін-Ладена» [281, с. 35] поважається подібним чином; і чому заклик до контекстуального розуміння історії через різні інструменти, в тому числі і героїчні казки, не обов'язково повинні зводитися до «брехні, яку мені говорили мої вчителі». Очевидно, що освітяни та освітні адміністратори могли б використати нюансоване, контекстуалізоване обговорення патріотизму під час конфліктів та поза ними. Викладаючи патріотизм як громадянську чесноту, ми повинні прислухатися до застереження Мерфі про тенденцію підручників спотворювати, дезінфікувати або фальсифікувати історію з метою просування партикуляристських (або фанатичних) ідеологій. Мало того, що відредагована версія історії (або літератури, або біології) підриває правду, доводячи її інтелектуально проблематичною, вона також ризикує викликати негативну реакцію в установці, породжуючи повну відмову від бажаного підходу (наприклад, патріотизму).

У контексті конфлікту потреба у схваленні широкого поняття освіти є більш нагальною, оскільки список тем, які вважаються гідними громадського обговорення, звужується, як і обсяг точок зору на ці теми. Експансивна форма громадянської освіти спрямована на зміцнення установок, необхідних для національного виживання, як у короткостроковому, так і в довгостроковому сенсі. Більш безпосередня чи короткострокова мета виживання та витривалості вимагає навчитися відчувати та бути об'єднаними як нація, вірити у справедливі справи, які керують нацією, та схвалювати позитивну версію її наративу – одним словом, вони вимагають патріотичної єдності. Довгострокові цінності та сприйняття, необхідні для національної стійкості під час конфліктів, насамперед пов'язані з демократичними принципами, практикою та зобов'язаннями. Обидва типи цілей мають бути схвалені, щоб громадянська освіта була корисною, особливо під час війни. Відмова від короткострокових цілей може посилити вразливість суспільства та послабити сили стійкості нації та її членів. Відмова від довгострокових цілей може зробити націю вразливою до зниження почуття мети, зниження

громадянської активності та відсутність спільної політичної основи.

Викладання сентиментальної історії чи національного наративу може здатися задовільною відповіддю як на ліберальні, так і на національні вимоги. Це може зосередити увагу студентів на національній історії їхньої громади, водночас заохочуючи їх підтвердити свою існуючу приналежність до групи. Таке схвалення, на думку захисників тези про сумісність, не повинно відбуватися за рахунок демократичних приналежностей. Керш [224], наприклад, вважає, що «будь-який проєкт, який пропагує відповідальне громадянство, повинен детально вирішувати питання *національної приналежності*». Однак ця перспектива не може запропонувати належного вирішення проблеми, що розглядається, а саме — включення як демократичних поглядів, так і патріотичних уподобань у викладання громадянської освіти та історії. Нещодавня поява та електоральний успіх європейських правих неонаціоналістичних політичних партій, таких як італійська «Ліга Півночі», французьке «Національне об'єднання» та Австрійська партія свободи, свідчать про негативний вплив національної прихильності на підтримку ЄС. Лідери таких партій поєднують відверту любов до батьківщини зі скептицизмом щодо наднаціональних сил, таких як ЄС. Вони просувають націоналістичну економічну та соціальну політику, включаючи протидію Європейському валютному союзу, відновлення митних кордонів, протидію подвійному громадянству та мультикультуралізму, а також підтримку прикордонного контролю всередині Шенгенської зони. Лідерка французького «Національного об'єднання» Марін Ле Пен продемонструвала цей націоналістичний підхід, коли пообіцяла перемогу «патріотам» проти загрози «глобалістів» на старті своєї виборчої кампанії в ЄС 2019 та 2024. За останні кілька десятиліть праві націоналістичні партії досягли очевидних електоральних успіхів у європейській політиці, створюючи очевидні загрози цілісності Європейського Союзу.

Дуже мало минулих досліджень підтримки ЄС вивчали її зв'язок із націоналізмом чи патріотизмом, натомість зосереджуючись на її асоціації з

національною ідентичністю. Ґрунтуючись на цих попередніх висновках, ми очікуємо, що патріотизм збільшить підтримку ЄС, оскільки сильна національна ідентичність (яка пов'язана з патріотизмом) збільшує підтримку європейської інтеграції. Це частково пов'язано з тим, що національна ідентичність асоціюється з більшою довірою до національних інститутів, які, у свою чергу, глибоко інтегровані в ЄС [149; 209]. З іншого боку, націоналізм, швидше за все, підірве підтримку ЄС.

Володіння винятковою національною ідентичністю, відмінною від Європи, зменшує підтримку ЄС, і, хоча це не є показником націоналізму, ці два ефекти мають дуже схожі наслідки [233]. Як виняткова національна ідентичність, так і націоналізм збільшують підтримку неонаціоналістичних політик і політичних партій [223].

Дивно, що раніше так мало уваги дослідникам приділялося впливу патріотизму та націоналізму на підтримку ЄС. Існують деякі непрямі докази того, що фактори, пов'язані з націоналізмом, такі як нижчий рівень освіти, пов'язані з протидією ЄС [206; 209]. Як опозиція до ЄС, так і націоналізм також пов'язані з негативним ставленням до меншин [185]. Дум [187] є одним із небагатьох дослідників, які безпосередньо перевірили ці зв'язки, показавши, що націоналізм має негативний, а патріотизм позитивно впливає на віру в те, що нація отримує вигоду від членства в ЄС. Але це дослідження не досліджує зв'язок між націоналізмом, патріотизмом та підтримкою ЄС. Скотто та його колеги [268] наводять дещо менш прямий тест, демонструючи більшу підтримку лівої сторони у голосуванні за Brexit у Великій Британії серед націоналістів та більшу підтримку «Залишатися» серед тих, кого класифікують як глобалістів.

Як національні прив'язаності асоціюються з поглядами на європейську інтеграцію та ЄС [227]? Політичні еліти, вірогідно, відіграватимуть важливу роль у цьому процесі, впливаючи на відносну сприйнятливість патріотизму та націоналізму в національних дискусіях щодо ЄС [165]. За відсутності націоналістичної риторики, існуюча участь європейської нації в ЄС і

попередній успіх проекту ЄС, швидше за все, сприятимуть патріотичній підтримці. Однак посилення антиєвропейської націоналістичної риторики, яка протиставляє Європу нації, збільшить значущість націоналізму та посилить його вплив на опозицію до ЄС. Як обговорювалося раніше, сильні націоналісти за своєю природою з підозрою ставляться до імміграції та іноземного впливу, але такі погляди викличуть опір ЄС лише в тому випадку, якщо інші європейці будуть розглядатися як іноземці. Націоналістична риторика проводить чітку межу між власною та іншими націями, породжуючи опозицію наднаціональним утворенням, таким як ЄС. Таким чином, риторика, орієнтована на націю, викликає опозицію до ЄС серед вкрай націоналістично налаштованих.

Є непрямі докази того, що громадська опозиція ЄС зростала разом із зростаючою євроскептикою в маніфестах ультраправих партій у європейських країнах-членах ЄС у період з 2009 по 2014 [169]. Присутність неонаціоналістичної партії також може викликати проєвропейську реакцію серед основних політичних лідерів, зміцнюючи зв'язок між патріотизмом і підтримкою ЄС. Аналізуючи виступи національних лідерів та комісарів ЄС у період з 2007 по 2015, Раух та його колеги [257] виявили незначне зниження підтримки ЄС національними лідерами у поєднанні зі зростанням підтримки з боку комісарів ЄС. Але цікаво, що національні лідери, які зіткнулися з сильним громадським євроскептицизмом і сильною євроскептично налаштованою партією, дали відсіч і висловилися на користь ЄС.

Націоналістична риторика, яку передає неонаціоналістична партія, не буде зустрінена загальною згодою, оскільки існує варіативність у схваленні націоналізму. Для тих, хто не має високих балів за націоналізм, націоналістичний меседж навряд чи матиме резонанс чи буде переконливим. Освіта відіграватиме певну роль у цьому процесі, тому що більш освічені люди мають більшу здатність розуміти повідомлення та приймати його, коли воно має резонанс, або відкидати його, коли воно не резонує. З цієї точки зору, добре освічені високонаціоналістичні особи будуть найбільш схильні

до розуміння ідей неонаціоналістичної партії і найімовірніше погодяться з ними. Як доказ, Калмо [217] демонструє, що партійність тісніше пов'язана з основними політичними цінностями, ідеологією та політичними поглядами серед найбільш політично обізнаних за даними ANES.

Прогноз про те, що націоналістичний меседж буде найбільш переконливим для добре освічених націоналістів, може здатися нелогічним, враховуючи, що підтримка неонаціоналістичних партій більш поширена серед менш освічених [292]. Люди з високим рівнем націоналізму, як правило, мають нижчий рівень освіти, що допомагає пояснити цей висновок [180]. Тим не менш, добре освічені націоналісти існують і будуть найбільш повно схильні до націоналістичної риторики, а отже, одними з перших, хто усвідомлює зв'язок між власною політичною позицією та політичною позицією партії.

Мейнстрімні політичні партії намагаються протиставити націоналістичні меседжі висловленням патріотичної підтримки ЄС [146; 237]. За словами Заллера, загальний обсяг і баланс елітних повідомлень складають «інформаційний потік», який доходить до громадськості [297]. Якщо основні політичні гравці об'єднуються навколо одного меседжу, то інформаційний потік є «одностороннім». Якщо партійні еліти розділені, посилюючи суперечливі меседжі, то громадськість має можливість вибирати між різними сторонами. Коли потік інформації є «двостороннім» або багатостороннім у випадку багатопартійних систем, рух громадської думки визначається вагою та збалансованістю відповідних партійних меседжів.

Результати європейських досліджень підкреслюють складні відносини між прихильністю до нації та підтримкою ЄС. Незважаючи на своє позитивне об'єднання, націоналізм і патріотизм протистоять один одному.

Націоналізм підсилюється серед найбільш освічених, що посилює опозицію до ЄС і збільшує підтримку виборчих партій серед добре освічених націоналістів. Таким чином, наявність неонаціоналістичної партії має великі наслідки для найбільш освічених націоналістів, посилюючи їхню опозицію

до ЄС.

Важливо, що наявність неонаціоналістичної партії в країні не асоціюється з посиленням націоналізму. Науковці знаходять протилежне: сукупні рівні націоналізму і патріотизму однакові в різних країнах з такими партіями і без них. Всупереч інтуїції та твердженню, що неонаціоналістичні партії збільшують націоналізм, націоналізм дещо вищий і патріотизм дещо нижчий у країнах, де немає неонаціоналістичної партії.

Однак важливо зазначити, що патріотизм відіграє ще більш потужну роль у збереженні підтримки ЄС. Патріотизм різко зменшує опозицію до ЄС, і його наслідки більші, ніж протилежні ефекти націоналізму. Ключове питання полягає в тому, чи патріотизм продовжить стимулювати підтримку ЄС у Західній Європі, особливо з появою націоналістичних, євроскептичних політичних партій. Це питання, яке заслуговує на більш глибоке вивчення. Зрештою, важливе питання полягає в тому, чи зможуть націоналістичні антиєвропейські заклики подолати патріотичну підтримку ЄС.

Протягом перших двох десятиліть XXI століття патріотична підтримка ЄС залишалася дещо сильнішою, ніж націоналістична опозиція навіть у країнах з неонаціоналістичною партією. У всіх 12 країнах Західної Європи, включених до даних ISSP, основні політичні партії продовжують підтримувати ЄС (за винятком британських консерваторів). Громадська підтримка залишення в ЄС також залишається сильною (за винятком Великої Британії та Греції [257]). Однак цей баланс може змінитися, якщо мейнстрімні партії змінять свою політичну риторику відповідно до неонаціоналістичних партій. Існують докази того, що неонаціоналістична партія може призвести до того, що мейнстрімні політичні партії послаблять підтримку імміграції [146]. Можливо, неонаціоналістичні партії також можуть спровокувати мейнстрімні партії на послаблення підтримки ЄС, підриваючи підтримку наднаціонального утворення серед сильних патріотів. Зрештою, майбутнє Європи може залежати від взаємодії між неонаціоналістичними та мейнстрімними політичними партіями: будь-яка

ерозія проєвропейських норм чи пристосування до націоналістичної політики може схилити шальки терезів на користь націоналізму.

2.3. Формування національнопатріотичної свідомості в авторитарних країнах

Цікаво проаналізувати технології, які застосовуються авторитарними країнами, з метою виділення можливостей опору носіям такого патріотизму і умовах російсько-української війни в контексті демократичних цінностей. На початку XXI століття патріотизм користувався незаперечним успіхом у певних місцях і контекстах. Особливо це стосується росії: «Оскільки патріотизм був однією з головних складових радянської ідеології, він став табу після розпаду срср. Патріотично-військове виховання було повністю інтегровано в освітні програми за часів срср. Розпад срср позбавив його ідеологічного змісту і змусив зникнути з системи освіти. Однак його повернення відбулося в кінці президентства Бориса Єльцина, а тенденція посилилася з приходом до влади володимира путіна в контексті війни в Чечні. Утвердився новий державний патріотизм і термін «патріот» перестав бути клеймом. Заява про це навіть стала обов'язковою позицією в російському публічному просторі, способом легітимації», – зазначає Міріам Дезерт [226].

Добре відомі в радянську епоху принципи і форми тоді були в значній мірі прийняті. Наприкінці 1999 в школах були відновлені курси початкової військової підготовки для молоді віком від п'ятнадцяти до сімнадцяти років. Через десять років, наприкінці 2009, під старою назвою відродилося «ДОСААФ» (Добровільне товариство допомоги армії, авіації та флоту). Наглядову раду очолив колишній міністр оборони військовий злочинець сергій шойгу. Як і за радянських часів, ця організація відповідає за військово-спортивну підготовку та патріотичне виховання молоді (від чотирнадцяти років) із заявленою метою сприяти зміцненню обороноздатності та національної безпеки. За даними Міністерства оборони росії, зі 147 000 строковиків восени 2015 19 000 вже пройшли військову підготовку через

ДОСААФ. Нарешті, з середини 2000-х до порядку денного повернулося «шефство», або патронат військових частин над школами: встановлення тісного зв'язку мало дозволити дітям більше дізнатися про армію та заохотити до військових покликань.

У 2013 міністр с. шойгу оголосив про введення «нової» системи військової служби в університетах, які не мали військових кафедр з підготовки офіцерів запасу для армії: молодь повинна була один день на тиждень приділяти військовій підготовці і брати участь у тримісячному літньому навчанні. З початку вплив був обмежений: у 2016 в цій програмі взяли участь 22 000 студентів із понад 4 мільйонів у країні, тобто менше 1% робочої сили, а вже в 2022 ті, хто пройшов таке навчання, були відправлені на фронт в межах оголошеної путіним часткової мобілізації. У березні 2014 президентський указ знову поставив на порядок денний стандарти «ГТО» («Готовий до роботи та оборони»). Метою було одночасно поліпшення стану здоров'я населення, «гармонійний і всебічний розвиток особистості», а й патріотичне виховання; повідомляється, що 750 000 людей склали ці фізичні тести в період з березня 2014 по грудень 2015, в тому числі 100 000 в навчальних закладах. Нарешті, в 2015 була створена молодіжна армія (*юнарія*): до 2020 у всіх регіонах росії була створена сотня центрів. Наразі ця позаправна діяльність поширюється й на тимчасово окупованих територіях України. Запуск організації здійснювався особисто с. шойгу та їх створення керувалося близькістю до військових частин, або об'єктів ДОСААФ і центрального спортивного клубу армії, інфраструктуру яких вони використовують. У жовтні 2016 в *юнарії* перебувало 26 000 дітей у віці від одинадцяти до вісімнадцяти років, які проходили спортивну та військову підготовку, які згодом стали основою російського окупаційного війська.

Таким чином, повернення військово-патріотичних організацій почалося задовго до погіршення відносин між росією і Заходом, пов'язаних з розв'язаною росією війною проти Незалежної України. Однак після анексії Криму справжня антизахідна істерія, яка щедро підживлюється пропагандою,

підштовхнула росіян вийти за рамки реактивізації радянських практик. Відкрито парк атракціонів «Патріот», де молодь може ознайомитися з військовою технікою. Там був побудований макет німецького *Рейхстагу*: с. шойгу організував штурм його в квітні 2017, незадовго до річниці перемоги над Німеччиною. До моди увійшов зовнішній прояв патріотизму. Згідно з опитуванням, проведеним у серпні 2016, половина росіян схвалює носіння одягу з національною символікою [278]. Георгіївська стрічка всюдисуща, особливо напередодні дня перемоги, 9 травня, коли влаштовуються паради дітей у формі кольору хакі.

Школа є першим об'єктом патріотично-військової роботи, мета якої подвійна. Перший спрямований на підвищення іміджу збройних сил серед молоді, заохочення позитивного ставлення до військової служби і, нарешті, заохочення їх до занять військовими покликаннями. Відбувалося поширення курсів – за імперським чи радянським зразками – які готували молодь до військової кар'єри. З 2000 року розвиваються кадетські школи або класи, які пропонують військову та технічну підготовку на додаток до загальних курсів. У 2014-2015 177 кадетських шкіл навчали майже 62 000 молоді, що свідчить про тривалу підготовку країни-терориста до нападу на суверенну країну. Ці курси надзвичайно популярні серед зомбованих росіян, як і суворовські військові училища, а також нахімовські військово-морські училища.

Патріотична робота стосується і дітей молодшого віку: на сайті міністерства оборони вони можуть знайти інтерактивні презентації військової кар'єри, історії російської армії, а також ігри та анімаційні дизайни, пов'язані з армією. Не хestують і дозвіллям: тут багато патріотично-військових таборів відпочинку або «спортивно-оборонних таборів», яких зараз по всій країні понад 2 000. Одягнені в камуфляжну форму, діти від десяти до вісімнадцяти років займаються в лісі боротьбою, стрільбою, альпінізмом, скелелазінням або розвідкою. Перебуваючи під опікою силових структур, деякі з цих таборів організовують нічні тренування або курси виживання в екстремальних умовах.

Друга мета військово-патріотичного виховання – політична. Президент путін у лютому 2016 заявив, що «патріотизм – це національна російська ідея». За радянських часів патріотизм означав любов до Батьківщини, але й прихильність соціалістичній і комуністичній ідеології, непохитна віра в перевагу радянських цінностей над цінностями капіталістичних країн. У цьому дусі країна, держава, комуністична партія, політична система і народ були нероздільні, так що ставити під сумнів політичний лад або владу партії було ознакою зради. Це та сама амальгама, яка нав'язана сьогодні в росії між державою, режимом і народом: формула колишнього глави Адміністрації президента в. володіна «без путіна немає росії» добре відображає це бачення. Військово-патріотична робота сьогодні явно спрямована на те, щоб закріпити політичну лояльність до режиму. Чималий внесок у цю роботу робить і російська православна церква: вона наполягає на російських «традиційних цінностях», їх відмінності та автентичності від західних цінностей, які втілюються в ліберальній демократії та захисті прав людини. Таким чином, громадянські цінності, такі як верховенство права, повага до свобод особистості, вільні вибори, політична конкуренція, важливість громадянського суспільства та його контроль над політичним життям, вилучені з патріотичного дискурсу на тій підставі, що вони є чужими російській політичній культурі.

Чотири «Програми патріотичного виховання громадян російської федерації», визначені на федеральному рівні, були створені з 2001 року (2001-2005, 2006-2010, 2010-2015, 2016-2020). Їхні послідовні бюджети демонструють експоненціальне зростання (табл. 2.1). З роками в програмах також бере участь все більше і більше федеральних і регіональних суб'єктів, міністерств і агентств. вони передбачають найрізноманітніші заходи, серед яких підтримка військово-патріотичних клубів, організація фестивалів військової пісні, конкурси патріотичних фільмів або військових плакатів, військово-спортивні ігри, туристичні маршрути до місць військової слави захисників вітчизни, пересувні військові виставки тощо.

Однак є багато критичних зауважень до цих програм. Дехто засуджує недостатність фінансування, відсутність організації та координації між акторами, а також відсутність концептуалізації [229].

Таблиця 2.1

Видатки на Державну програму патріотичного виховання на 2001-2020 роки (в млн. р.)

2001-2005	2006-2010	2011-2015	2016-2020
177,95	497,80	777,20	1 666,00

Джерело: тексти програм патріотичного виховання громадян росії на зазначені періоди.

Інші висловлюють жаль з приводу радянізації контенту, неадекватності методів в сучасну епоху, надмірної мілітаризації та спотворення почуття патріотизму [263]. Таким чином, сильна критика була спрямована на зміст і методи, але важливість патріотичного виховання в школах ніколи не викликала сумнівів.

У березні 2017 начальник російського генштабу військовий злочинець валерій герасимов заявив, що перемога у війні – це питання не лише матеріальних ресурсів, а й «духовних» ресурсів, ступеня солідарності народу та його готовності протистояти агресії. Тому росія повинна приділяти «гібридному» аспекту своєї оборони не менше уваги, ніж військовому. Крім економічних та інформаційних ресурсів, ця складова включає, за словами герасимова, зміцнення довіри між суспільством і армією, удосконалення системи військової підготовки, а також патріотичну освіту [202].

З початку протистояння між росією та країнами Заходу, що є наслідком анексії Криму Москвою, офіційна преса та російські військові журнали рясніють статтями, які засуджують спроби Заходу впливати на російське суспільство та закликають до опору їм, відмовившись від них. Виникає примушування до «патріотичної роботи», перш за все з молоддю.

Повернення патріотичного виховання в школі, яке значною мірою переймає радянські методи та форми, фактично передуює цій кризі, навіть якщо остання надає їй нового змісту та сильнішої інтенсивності. Вертикальне, державоцентричне та високо мілітаризоване, як за радянських часів, патріотичне виховання, схоже, не має такого масштабу та впливу в сучасній росії. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну в 2022. Це набуло істерично-фанатичних ознак, коли діти в дитячих садках пишуть листи солдатам, на Новий рік замість діда мороза приходять ветерани і дарують сухпайки, дітей вишиковують літерами «Z» та «V».

Важко точно оцінити вплив військово-патріотичного виховання на молодь. Бракує соціологічних досліджень, статистики чи опитувань саме щодо молоді. Еволюція політичного контексту після анексії Криму мала набагато більший вплив на населення та молодь, ніж низка конкретних заходів. Таким чином, успіх «зелених чоловічків» або «ввічливих людей» (так називають російський спецназ, який діяв у Криму) сприяв створенню образу армії, здатної досягати складних цілей без єдиного пострілу. Операція в Сирії додала відчуття хорошої роботи російської військової техніки. У цих умовах не дивно, що останні опитування свідчать про зростання довіри населення до армії. Про популярність військової кар'єри свідчить збільшення кількості заяв на вступні іспити до військових установ. Багато батьків зараз хочуть бачити, як їхні діти проходять військову службу, або навіть обирають кар'єру в армії чи інших структурах.

За винятком кількох голосів ліберальних опонентів та громадських організацій, російське суспільство не виявляє небажання повертати патріотично-військову освіту до шкіл. Причин цього безліч, починаючи від ностальгії батьків, які знаходять характерні елементи своєї молодості, і закінчуючи сприйняттям існування прямої військової загрози, яку, за словами 65% росіян, вони регулярно відчувають [277]. Атмосфера «протистояння із Заходом», яка зробила антизахідництво складовим елементом патріотичного дискурсу, ускладнює критику.

Патріотично-військове виховання в його нинішніх формах не орієнтоване на позитивний проєкт побудови майбутнього країни. Після початку російсько-української війни з'явився мілітаризований патріотизм (який у росії називають «ура-патріотизм»), сліпий і ворожий до будь-якої критичної рефлексії. Під впливом політичної ситуації вона насправді крихка. Замість того, щоб генерувати глибоку підтримку, вона може легко перетворитися на опортунізм і фасадний конформізм. Вона випарується зі зникненням політичного режиму, який її культивує: радянські керівники пережили це в момент розпаду срср [218].

У Туреччині, росії та Китаї патріотизм є законним орієнтиром як для урядів, так і для суспільства. Отже, які соціальні практики його супроводжують? І що означає бути патріотом у кожній з цих країн? Щоб відповісти на ці питання, ми показуємо, що цей феномен розуміється і переживається настільки по-різному в залежності від ситуації, що було б краще говорити про «патріотизм», щоб пояснити множинність посилянь, які живлять стільки відносин до держави і політики.

Патріотизм в авторитарній інтерпретації розуміється як почуття приналежності, прив'язаності до своєї країни. Її стійкість загалом пояснюється її функцією підтримання згуртованості національної групи на службі державі тією мірою, якою вона сприяє дотриманню громадянських обов'язків у суспільстві. У XIX та XX століттях патріотизм живився приписом захищати національну територію у військових конфліктах, водночас він був поміщений у центр процесів національного будівництва, щоб надати позитивні елементи ідентифікації колективній уяві. Патріотизм відводив важливе місце армії та військовій символіці, і взагалі передбачав ідею самопожертви. В останні десятиліття глобалізація, яка ставить під сумнів актуальність системи «національна держава», відкинула патріотизм у його традиційній і вкрай мілітаризованій версії; однак, схоже, вона чинить опір у таких країнах, як росія чи Туреччина. Галь Аріелі на основі кількісного дослідження 63 країн показав складний взаємозв'язок між

глобалізацією та національною ідентичністю [151].

Поза цими загальними характеристиками очевидно, що посилення патріотизму є полісемічним і дозволяє констатувати досить різноманітні відносини до урядів і держави, а також до нації, до інших, до сім'ї і до світу.

Таким чином, патріотизм є не лише джерелом напруги, а й силою єдності. Він формується відповідно до відносин, які люди побудували протягом тривалого часу з громадою. Антропологи наголошують на важливості історичної спадщини у способі називати себе патріотом. Нона Шахназарян та Ульріке Зімер показують, що бути патріотом може означати «відчувати відповідальність за маленьку спільноту, вірну своїй маленькій батьківщині», а також «належати до великої нації – вірменської нації – враховуючи віру вірмен у світі у велику батьківщину та їхню повагу до спільної національної історії» [272]. Не можна недооцінювати і місце релігії, навіть якщо релігія займає дуже варіативне місце в залежності від національних контекстів: в росії Церква є історичним союзником батьківщини; в Туреччині, де патріотизм є основою національної згуртованості, його використовують для представлення військової служби як «священного обов'язку».

Патріотичні цінності можуть з'являтися або розвиватися в різних контекстах: під час війни (Туреччина) або як відповідь на політичну, економічну та соціальну кризу (росія). Вони також можуть сприяти відбудові «знизу» солідарності, підірваної неоліберальними реформами (росія), настільки правдива, що від цих історичних моментів залежать модальності прив'язаності до спільноти.

Ще один елемент контекстуальності полягає в тому, що патріотизм може по-різному нав'язуватися в державних дискурсах і практиках залежно від мультикультурної складової країни, чи ні.

Найактивніше до ідей патріотизму залучають у Китаї, де у цьому напрямі працює Комуністична партія, Комуністична спілка молоді та федерація молодіжних організацій країни.

У Китаї, багатонаціональній нації, офіційний дискурс наполягає як на множинності народів, присутніх на національній території, так і на ототожненні з землею вітчизни. Всі територіальні претензії ґрунтуються на історії, яка має виправдовувати більш-менш вічну «батьківщину». У росії патріотизм грає з російською нацією, яку вважають етнічно чи громадянською, залежно від обставин. Залежно від цих різних контекстів, відрізнити патріотизм від націоналізму може бути більш-менш легко. Бувають часи і місця, коли межі між націоналізмом і патріотизмом легко помітити; інші, де вони менш помітні. Жан-Луї Рокка та Хе Сюебін пояснюють, що в Китаї концептуальна розпливчастість навіть створюється лінгвістичними двозначностями китайської мови. Два слова дійсно можна перекласти як нація: *гоцзя*, що також означає державу, а *мінзу* означає народ або етнічну групу. У цьому контексті патріотизм визначається офіційним дискурсом як «палка любов і глибока прихильність до національної території (*гоцзя*) і народу (*мінзу*) в широкому сенсі, до якого людина належить, а також ототожнення з моральними цінностями і культурою» [295].

Патріотизм забезпечує згуртованість і прогрес китайської нації. Це найглибша прихильність китайського народу до своєї батьківщини і одна з найбільш фундаментальних складових китайської культури. Китайський патріотизм розвинувся за останні 5000 з гаком років від династії до династії Цін до сьогодення. Сильні патріотичні почуття китайського народу забезпечили виживання Китаю в період кризи і процвітання в час миру і стабільності. Любов до батьківщини та національна гордість об'єднують людей для вистоявання великих випробувань. Без спільних патріотичних переконань і глибоких переконань китайський народ не зміг би вигнати західних агресорів і здобути національну незалежність і визволення.

У сучасну епоху патріотизм є ключовим інгредієнтом для реалізації китайської мрії про національне відродження. Патріотизм еволюціонує з часом, несучи нові конотації на різних етапах розвитку Китаю. З моменту заснування Китайської Народної Республіки в 1949 році вищі керівники від

голови Мао Цзедуна до президента Сі Цзіньпіна висунули свої погляди на патріотизм та ідеї щодо його просування. Ці ідеї поглиблюють наше розуміння патріотизму та пропонують орієнтири щодо того, як інтегрувати його для перетворення Китаю на сучасну, сильну та процвітаючу соціалістичну країну.

Керівництво патріотичного виховання, видане в 1994 році, зосереджується на таких питаннях, як основні принципи, основний зміст, підходи та відповідні державні установи. На 6-му пленарному засіданні 14-го з'їзду КПК тодішній президент Цзян Цземінь визнав патріотичне виховання частиною соціалістичної духовної цивілізації. Він стверджував, що патріотичне виховання має на меті зміцнити національну гордість і впевненість. Китайський народ повинен цінувати національну незалежність і суверенітет, за які тисячі мучеників заплатили своїм життям [214].

Єдність патріотизму, любові до КПК і соціалізму з китайською специфікою є визначальною рисою патріотизму в сучасному Китаї. Патріотизм закликає до збереження національної єдності та посилення солідарності між різними етнічними групами. Відстоювання патріотизму сприяє реформам на високому рівні та відкритості.

Сі Цзіньпін наголосив на важливості патріотичного виховання. Патріотичне виховання має бути інтегроване в увесь процес національного виховання і соціалістичної духовної цивілізації. Він має на меті підвищити обізнаність людей про патріотизм шляхом вшанування історичних подій, проведення традиційних фестивалів, будівництва демонстраційних баз тощо. Патріотизм повинен стати твердим переконанням, яке поділяє весь китайський народ [296].

Уявлення про китайську мрію вдихає свіже життя в патріотизм для нової епохи. Починаючи з 18-го з'їзду Комуністичної партії Китаю (КПК) у 2012 році, КПК взяла на себе зобов'язання здійснити китайську мрію про велике омолодження китайської нації. Китайська мрія спрямована на сильну і процвітаючу державу, національне відродження і добробут народу. Вона

дотримується основних принципів патріотизму в соціалістичній країні. Вона також сприяє індивідуальному та національному розвитку. «Китайська мрія – це мрія кожного китайця так само, як і мрія цілої нації. Це мрія як держави, так і нації, а також мрія кожного китайця, включаючи молодь» (Сі, 2013/2014: с. 49). Молодь була покликана просуватися вперед у перших рядах у ході реалізації китайської мрії. Патріотизм дає можливість молодим людям бути вірними своїй країні та народу, мати національну гордість та культурну впевненість, тісно пов'язувати свої ідеали з майбутнім нації.

Патріотизм є потужною духовною силою. Вона об'єднує китайський народ від минулого до сьогодення у прийнятті національної гордості за китайську культуру, збереженні національної єдності та досягненні процвітання та успіху. Він дає духовну поживу китайському народу. Тому патріотичне виховання є обов'язковим для людей усіх вікових груп. Наприклад, китайська молодь отримала розумову і духовну користь від цього навчання. Широке патріотичне виховання допомагає встановити тверду систему переконань, яка є життєво важливою для здійснення великого омолодження китайської нації.

Патріотизм глибоко вкоренився в умах китайського народу і об'єднує єдність і солідарність різних етнічних груп в Китаї. Це ядро етосу китайської нації, що надихає синів і дочок китайської нації прагнути єдиним серцем і єдиним розумом до процвітання і розвитку своєї батьківщини.

Патріотизм об'єднує і мотивує китайську націю на шляху її розвитку. Це найглибша прив'язаність китайської нації, а також основний компонент китайської культури. Національні інтереси передують індивідуальним і колективним вигодам. Люди зобов'язані ставити національні інтереси на перше місце, забезпечуючи відданість, відданість і вірність своїй батьківщині, а також відповідальність за неї. Китайський патріотизм означає ототожнення з китайською історією, культурою та соціалістичною системою Китаю та любов до них. Вона представлена національною гордістю і довірою окремих людей. Патріотизм веде до невпинних зусиль щодо захисту та

розширення можливостей Батьківщини. Вона є однією з найважливіших складових основних соціалістичних цінностей.

Усе це пов'язано з патріотичним вихованням, яке є головною ідеєю усієї китайської системи національно-патріотичного виховання. Ще з 80-х років минулого століття у матеріалах китайської ЗМІ зазначалося, що «патріотизм – це найкраща традиція та найвища моральна якість китайської нації», а «формою патріотичного виховання» було заявлено вивчення вітчизняної історії. При цьому зазначалося, що використання при вивченні «книг з всесвітньої історії виправдане лише в тому випадку, якщо в них немає поклоніння іноземним державам і культурам» [7].

Аналітики, які загалом працюють у демократичних контекстах, сходяться на думці, що патріотизм, на відміну від націоналізму, – це перш за все почуття, і що воно зародилося задовго до утворення держави. У своєму огляді праць про націоналізм і патріотизм [153, с. 369] Джеймс Бейкер вказує, що націоналізм і патріотизм часто є лише двома сторонами Януса, перша з яких оцінюється негативно, а інша – позитивно. Політичні сили також можуть грати на цьому способі диференціації. Так, перша Програма патріотичного виховання, започаткована російською державою на початку 2000-х, чітко розмежувала, на основі радянської риторики, «здоровий патріотизм», який вважався сумісним з «інтернаціоналізмом» і «націоналізмом», сформульованим у термінах агресивності до інших націй. Але, мабуть, саме у стосунках з політикою найцікавіше вивчати й поглиблювати розмежування між патріотизмом і націоналізмом.

Якщо дискурси та концепції патріотизму різняться залежно від місця та часу, то практики, які їх супроводжують, не менш різноманітні. Тому мета полягає в тому, щоб розглянути конкретний вплив офіційних патріотичних дискурсів на суспільства, що вивчаються тут, і пролити світло на різноманітність індивідуальних і колективних практик, які в сучасному світі описуються як патріотичні. Таким чином, автори цього досьє розвивають дослідження «звичайного патріотизму», що перегукується зі «звичайними

націоналізмами», представленими в журналі *Raisons politiques* у 2010 [243], або «банальним націоналізмом», висунутим Майклом Біллігом у 1958 [158]. Ця соціологія патріотизму розкриває форми винайдення патріотизму «знизу» (низового патріотизму), які можуть розвиватися незалежно від державних приписів або поряд з ними. На основі якісних опитувань він висвітлює індивідуальні настрої, які характеризуються як патріотичні, і розміщує їх у контексті соціальної активності індивідів. Цитуючи Енн Свідлер, патріотизм тоді постає як «набір інструментів», в якому актори спираються на різні посилення для побудови стратегії своїх дій [283].

Не дивно, що коли ми говоримо про патріотизм, то першою сферою інвестицій є армія та військова активність. У Туреччині військова служба відіграє важливу роль у теоретичному вивченні патріотизму, а внутрішня війна, що триває з 1984 між Робітничою партією Курдистану (РПК) та турецькими збройними силами, сприяє її випробуванню. Хоча цей приклад ілюструє життєздатність традиційного мілітаристського патріотизму, виконання військового обов'язку не обов'язково є єдиним проявом патріотизму. У Китаї, наприклад, саме розквітла міська буржуазія спочатку вимагала від держави повернення до традицій шляхом відновлення традиційних свят, які тепер є державними святами. Таким чином, «патріотична лихоманка», що охопила китайське суспільство сьогодні, поєднується з розвитком святкової економіки, і новий китайський патріотизм тісніше пов'язаний з вимогами суспільства споживання, ніж з вимогами «завойовницького Китаю». У російському випадку використовується цілий спектр практик, які претендують на звання «патріотичних», що свідчать про мотивації, які часто далекі від очікувань влади, «від прагматичної турботи про професійну кар'єру до пошуку джерела особистого натхнення, через перспективи збагачення та задоволення діяти разом із друзями та родичами» [184]. Реабілітація патріотизму є навіть яблуком розбрату в цьому суспільстві, яке перетинається багатьма напруженостями. Далека від того, щоб бути нагодою для спалахів в унісон, вона викликає критику, чи то за

принципом, чи то за тими чи іншими способами вираження, каже пані Дезерт. Хоча він дуже різноманітний, репертуар патріотичних дій черпає свою силу з емоцій, які він викликає. Як нагадує Т. Рейні, дослідження соціальної психології підкреслюють, що для патріотичної прихильності індивідів до національної групи характерні різні емоції, зокрема почуття любові, гордості, прихильності або вірності. Патріотичні дії запозичують від розуму стільки ж, скільки від почуттів. Промова начальника турецького Генштабу, яку цитує С. Кая, свідчить про цей подвійний вимір: «Патріотизм будується на любові до країни, яка водночас є вірністю та емоційним зв'язком» [191]. У всіх вивчених випадках патріотичні емоції не можуть бути відокремлені від історичного контексту, в якому вони розвиваються. Якщо вони такі яскраві в сучасному світі, то це тому, що вони часто розгортаються у відповідь на соціальні події, які сприймаються як тривожні. У Китаї переоцінка традиційних свят явно є частиною протистояння вестернізації та глобалізації (у цьому випадку західним святам, таким як День святого Валентина). Патріотичні емоції та практики, які їх супроводжують, проявляються, щоб відповісти на занепокоєння, яке впливає на суспільства в повній еволюції.

Звернення до питання патріотизму через соціальні практики та емоції дає змогу виділити різноманіття «патріотизмів знизу». Залишилося проаналізувати їх артикуляцію з інституціоналізованим патріотизмом. Кожен із внесків у цьому досьє по-своєму описує ці конкретні відносини. І якщо, як зазначає М. Дезерт, «усвідомлення приналежності до нації – даної історичної конструкції – [корениться] у відношенні до конкретної держави», то ці відносини не завжди є відносинами лояльності.

Хоча більшість досліджень зосереджені на патріотизмі в демократичному контексті, ми аналізуємо контекст авторитарних або напівавторитарних ситуацій.

Всі дослідження, проведені в російській сфері показують, що російське суспільство змогло досягти найрізноманітнішими способами патріотизм,

сконструйований і запропонований державою на початку 2000-х років і поширений на багато сфер суспільного життя, зокрема, через реалізацію кількох патріотичних програм. Патріотичний ярлик часто використовується для розвитку діяльності, яка не має нічого спільного з посиленням зв'язку з батьківщиною. Вона може стати, з опортунізму, простим «брендом», інструменталізованим різними акторами в непатріотичних цілях. Китайський кейс також ілюструє цю логіку. Але перш за все, патріотизм може виражатися і проявлятися однаково в утвердженні вірності державі, як і в «грі», що вводить більш-менш важливу дистанцію, або навіть в опозиції, яка відмовляється легітимізувати державу як «зразок кваліфікаційного патріотизму» [184]. Цей «патріотизм проти держави» свідчить про розрив між владою і суспільством, а також про здатність індивідів виробляти автономне визначення патріотизму.

Випадок з відновленням традиційних фестивалів у Китаї, навпаки, схоже, свідчить про успіх політики з точки зору побудови консенсусу між державою та суспільством. Справді, кола, зазвичай вороже налаштовані до проявів китайського націоналізму і до дій держави загалом (фольклористи, інтелектуали, засоби масової інформації), почали дуже позитивно ретранслювати ініціативу, яка давала змогу «конструювати символи національної ідентичності», у тому числі шляхом інтеграції меншин. Саме тому, що держава змогла вхопити соціальну вимогу і надати їй форму, артикуляція працює і виробляє консенсус.

Наведений у попередньому підрозділі канадський приклад можна оцінювати у світлі того, що відбувається в росії: байдужість до загиблих у Чечні та Україні солдатів є домінуючим почуттям у суспільстві. І попри намагання держави залучити їх на службу офіційного патріотизму, ветерани часто віддають перевагу самоізоляції громади, щоб відзначити досвід, який не дуже цінується [274]. У «Патріотизмі «У розпачі» [248], Сергій Ушакін описує спільноти, які переживають втрати та знаходять прихисток у патріотизмі, який максимально далекий від ідентифікації з державою. Зовсім

іншим видається турецький випадок, найбільш консенсусний з наведених прикладів. Слід визнати, що питання патріотизму вирішується через найбільш символічну інституцію – армію, але потрібна лояльність, яка нав'язується солдатам перед нацією, державою та батьківщиною і яку вони в переважній більшості привласнюють, свідчить про міцну єдність, яка залишає мало місця у відносинах з державою.

Турецький і російський кейси разом порушують ще одне питання – питання про заміну патріотизму політичним плюралізмом і конкуренцією. Оскільки вона вводить дуже особистий зв'язок між особистістю та батьківщиною, водночас прагнучи нав'язати консенсус, патріотична відданість обмежує можливості критичного вираження в неплюралістичному контексті, де публічне виникнення критики державного патріотизму здається неможливим (під страхом звинувачення у зраді, аморальності чи продажності). І навіть тоді, коли відсутність плюралізму ставиться під сумнів формами політичного протистояння, як це було взимку 2011-2012 років у росії, патріотизм здається неминучим у позиціонуванні акторів.

Таким чином, як контекст – демократичний чи ні – так і історична конструкція держави впливають на спосіб, у який патріотизм діє на колективні ідентичності, а також на здатність чи ні окремих людей вловити це складне поняття та втілити його в життя.

Висновки до розділу 2

1. Встановлено, що інституціоналізація державної політики формування національнопатріотичної свідомості після проголошення Незалежності розвивається впродовж кількох етапів, які автор поділяє на: доінституціональний (1991-2004 – закладання базису формування національнопатріотичної свідомості, зокрема у сфері освіти); легітимізаційний (2005 – 2009 – розроблення програмних організаційноправових засад державної політики формування

національнопатріотичної свідомості); дискримінаційний (2009-2013 – реалізація антипатріотичних заходів та заяв); революційний (2015 – 2021 – стратегічне упровадження ціннісних орієнтирів, які спиралися на спадковість боротьби за Незалежність України); оборонний (2022 – по сьогодні – організація національного спротиву та відстоювання державного суверенітету).

2. Розглянуто можливі стратегії управління інституціоналізацією державної політики формування національнопатріотичної свідомості. Обгрунтовано, що в процесі інституціоналізації ДПФНПС молоді в Україні створено багаторівневий комплекс стейкхолдерів ДПФНПС. Механізм реалізації ДПФНПС молоді має забезпечувати ефективну діяльність державно-управлінської системи у сфері, яка буде відповідати як вимогам і інтересам самої молоді, так і національним інтересам України.

3. В ході порівняльного дослідження встановлені відмінності формування національнопатріотичної свідомості в демократичних та авторитарних країнах та визначено, що у першому випадку вони орієнтовані на демократичні цінності, критичну та відповідальну любов до Батьківщині, натомість авторитарні країни формують та використовують патріотизм в пропагандистсько-агресивних цілях задля беззаперечної підтримки влади населенням всупереч їх правам та свободам.

Авторитарний патріотизм в освіті виражає внутрішню вищість країни та уряду, який її очолює. Він пропагує лояльність без сумнівів, безумовну повагу до влади, наслідуючи приклад лідерів як рефлекс. Це бачення визначається навмисною сліпотою до теперішньої нерівності та соціального розбрату. Конформізм залишається цінністю, якої необхідно досягти для об'єднання батьківщини, особливо під час війни. Головною його характерною рисою є зневага до думок, що відхиляється від офіційної патріотичної позиції. Інакомислення сприймається як дестабілізуючий і небезпечний елемент для існуючого режиму. Протистояння війні, в якій бере участь власна країна, вважається державною зрадою, антинаціональною

позицією, яка може підтримувати тероризм.

1. Встановлено, що демократичний патріотизм толерантно ставиться і заохочує до сумнівів, обговорень, критики і поваги до інакомислення. Демократичний патріотизм спрямований на забезпечення свободи вираження поглядів і рівного правосуддя для всіх як керівного принципу в політиці та законах. Зобов'язання демократичного патріотизму є не лише перед нацією, цими символами та її політичними лідерами, а й перед кожним громадянином та його добробутом.

Показано, що патріотизм може по-різному нав'язуватися в державних дискурсах і практиках залежно від мультикультурної складової країни. Визначено, що як контекст – демократичний чи ні – так і історична конструкція держави впливають на спосіб, у який патріотизм діє на колективні ідентичності, а також на здатність чи ні окремих людей усвідомити це складне поняття та втілити його в життя. Проаналізовані технології та інструменти формування НПС, зокрема в сфері освіти та виховання.

2. Розглянуто співвідношення патріотизму та націоналізму в європейських країнах та встановлено, що патріотизм відіграє потужну роль у збереженні підтримки ЄС, різко зменшує опозицію до ЄС, і його наслідки більші, ніж протилежні ефекти націоналізму. Зазначено, що важливе питання полягає в тому, чи зможе націоналістичний праворадикальний антиєвропейський тренд, який проявляється останнім часом, подолати патріотичну підтримку ЄС.

Матеріали цього розділу оприлюднено у наступних публікаціях автора [7].

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

3.1. Концепт оборонної свідомості в структурі державної політики національнопатріотичної свідомості: досвід Франції

У попередніх розділах ми зазначали, що складовою Стратегії-2030 є концепт оборонної свідомості. З точки зору громадянської освіти, культура оборони може виступати як об'єкт вивчення на маргінесі, або навіть як відштовхуюча чи застаріла. У культурі оборони стоять різні питання: а саме: одвічний зв'язок між армією та нацією, глибинні цінності, пов'язані з демократичною культурою, бажання відкривати та розуміти світ, окрім того, що можна побачити на поверхні. Культура оборони не залишає громадянина байдужим, тому вона не пов'язана з суто військовим аспектом речей. Дихотомія «війна і мир» еволюціонувала як у формулюванні, так і в соціокультурних уявленнях людей про неї, а також у темах, що вивчаються в історії чи географії. Зустріч із загальновизнаними свідками чи діячами з неспокійних куточків світу є важливим джерелом вивчення, який сьогоднішні історики взяли до уваги, і цей факт не суперечить неупередженій експертизі. Офіційна шкільна програма дає можливість ставити питання історії, географії, громадянській освіті, щоб дозволити критичне та обґрунтоване вивчення фактів і надати особистому судженню місце, на яке вони заслуговують. Дух оборони – це ще концепція, яка перебуває на стадії будівництва, яка дає громадянину необхідні інструменти для його емансипації, залишаючи осторонь прозелітизм.

«Людині властиво пригнічувати тих, хто поступається, і поважати тих, хто чинить опір» (Фуکیدід). Загальна декларація прав людини 1948 р.

зазначає, що кожна людина має право на життя, свободу та особисту недоторканість» [288].

Школа – це час навчання, коли дитина, а потім і підліток переживають і пізнають інакшість: комунікабельність, солідарність, повагу до правил, знань і соціокультурного середовища постійно перебувають у стані конфлікту з реальним суспільством, а особливо в контексті криз, де насильство проявляється щодня, або у світових подіях, або в художній літературі. Ніхто від природи не схильний до войовничої позиції, всі відстоюють ідею, що мир є найвищою цінністю, принаймні так ми думаємо з гуманізму. Культура миру і ненасильства на користь дітей світу проходить через багато шкільних уроків. Кожен з них є носієм етики; вони також закликають до критичного дистанціювання. Так робиться протягом усього життя [154].

Іншими словами, соціальна, культурна та політична складність, яка породжує спалах криз, є об'єктом занепокоєння, який може проникнути в класну кімнату. Однак, за словами Бориса Барбера, нас лякає збіг неконтрольованої інформації: *«Страх не в об'єкті, він оселився у вусі слухача. Це не заважає дорослій людині, яка наважується зіткнутися з реальною небезпекою, краще контролювати свій страх, ніж тому, хто дозволяє спокусити себе торговцями страхом. Ми з емоціями говоримо про авіакатастрофи, тому що вони викликають видовищне уявлення, при цьому вони вбивають нескінченно менше, ніж ніжний і заспокійливий сидячий спосіб життя. Теракти 11 вересня спричинили глобальний вибух, тому що зображення були настільки видовищними та лякаючими, а автомобільні аварії, які вбивають удвічі більше людей щороку, не вторгаються в нашу свідомість»* [154, с.33]. Однак читання теперішнього часу, таке схвильоване і сприйняте як небезпечне, може бути кінцем аргументованої і критичної історії, яка надає йому сенсу, що дозволяє розшифрувати світ і релятивізує таку кризову ситуацію. Також можна розглядати наше вчення через призму дихотомії «війна/мир», а поза цим – безтурботної культури ризику. Далі, якщо необхідно прийняти можливість культури оборони та безпеки в

школах, це мало б допомогти побудувати емансипативну політичну культуру, яка виховує громадянськість і гуманізм. Освіта з питань ризиків та безпеки сьогодні вимагає спеціальної освіти з питань відповідальності та підготовки з надання першої медичної допомоги, при цьому безпека залишається диференційованою від культури оборони. Зміни в концепції оборони і безпеки, які враховані в Білій книзі з питань оборони, можуть змінити позиції. Таким чином, рішуча відданість демократичній освіті надає значення духу оборони як амбіції. Навчальні програми з історії, географії та громадянської освіти дозволяють реалізувати цю чесноту, оскільки вони вимагають контекстуальності, аргументації та культури дебатів. Більше того, хоча комунітаризм можна розглядати як ризик розриву соціальних зв'язків і, отже, сумніву в демократичних цінностях (якщо не цілісності територій), французька специфіка цих трьох вчень також має стати нагодою поставити під сумнів культуру оборони та безпеки в школах.

Культура оборони, що вклинилася між війною, миром і батьківщиною, еволюціонувала в напрямку політичної культури

Батьківщина, війна, мир: поняття оборони здавна було частиною цього структурного каркасу: примат громадянської освіти, обов'язку національної оборони. Вмістилищами були історія та географія.

Знання конфліктів здавна є самою основою викладання історії, викладається як наратив, як культура меморіальної спадщини та уроків героїзму чи патріотизму. З цього довгого періоду часу, який призвів до еволюції ставлення суспільства до війни різними шляхами, від поділу замовлень, від зобов'язань найманця до зобов'язання громадянина-солдата, а потім і професійної армії, виокремимо тут приклад поступового становлення, починаючи з дев'ятнадцятого століття, європейських держав. Вони стали або об'єдналися в національні держави і створили патріотичну, навіть націоналістичну культуру. Протягом тривалого часу перебуваючи в основі відносин між політичною, соціальною, економічною та культурною сферами, культура війни наклала свій відбиток на суспільства.

Підручники для середньої школи Г. Бруно залишаються символом тієї місії, яку Третя республіка подарувала своїм вчителям. Передмова до *«Екскурсії по Франції двох дітей»* [174] наполягає на важливості знання своєї Батьківщини як основи всієї справжньої громадянської освіти. Таким чином, мобілізуються історія та географія: *«Наші вчителі знають, як важко дати дитині чітке уявлення про Батьківщину ...; Щоб вразити його, ми повинні зробити його батьківщину видимою і живою... юні герої не подорожують Францією як прості безкорисливі ходьби; вони мають серйозні обов'язки та ризики, які вони повинні виконувати... об'єднавши таким чином всі моральні та громадянські знання навколо ідеї Франції, ми хотіли представити дітям батьківщину в її найблагородніших рисах і показати її їм великою честю»*. Перша книга читання і навчання дітей цього ж автора (1877) присвячує солдату наочний урок: *«(Він) захищає свою Батьківщину від ворогів. Щоб захистити нас, він ризикує своїм життям. Маленькі хлопчики, які читають цю книгу, ви теж, коли вам виповниться 20 років, ви будете солдатом, а ви в свою чергу сміливо зробите для Батьківщини те, що роблять для неї зараз інші»* [174].

У березні 1905 р. було оприлюднено закон про загальну військову повинність. Зв'язок між армією і нацією, встановлений з часів Журденського закону (1798 р.), консульно пов'язаний з почуттям приналежності до батьківщини. Інтернаціоналістський пацифізм зазнав поразки перед обличчям культури війни, яка була задумана і витримана в часи Великої війни. Це був перший випадок, коли стільки чоловіків було мобілізовано воюючими країнами, і лише деякі з них були дезертирами. Ідея «справедливої війни» була відроджена під час Опору та визволення проти окупації та нацизму, а також під час воєн за колоніальне визволення.

Паскаль Брукнер говорить про кризу національної ідентичності <https://journals.openedition.org/trema/854 - ftn5> [172]: серед факторів, які, на його думку, можуть пояснити це, перш за все, зменшення могутності Франції після кінця колоніальної імперії та зміна традиційних параметрів

суверенітету: території, кордонів, військової служби, валюти (зі зникненням франка), входження в європейський простір, де середня держава зводиться до рангу інших, ослаблення державної влади. Крім того, історія, географія та громадянська освіта відкрили свої об'єкти вивчення для всіх масштабів часу та простору, до європейських проблем чи глобалізації: дехто тому вважає, що Франція менш відома молоді, ніж історія чи географія інших країн. Нарешті, відсутність війни, відсутність ворогів на кордонах, безсумнівно, притупила деякі традиційні риси духу оборони, запобігання війнам, що проходять через ядерне стримування і перш за все через умиротворюючу освіту. Вплив Франції, з точки зору могутності і впливу, вже не є пріоритетним в уявленнях пересічного француза... Питання оборони також еволюціонували: відчуття тривалого миру в Європі, але передусім детериторіалізація ризиків і загроз, відштовхнули пильність від спеціалізованих установ і професій: суспільство недовіри – це ризик, який вимагає політичних дебатів і вибору суспільства. Таким чином, безпека ставить під сумнів демократію.

Демократична освіта лежить в основі культури оборони, яка визначає ще один фундаментальний вимір національної та універсальної свідомості.

Не скасувавши його, закон від 28 жовтня 1997 року призупинив призов на військову службу: отже, національна служба призупиняється, але обов'язок громадянина зберігається. Однак з професіоналізацією збройних сил оборона значною мірою сприймалася і залишається справою військових. Зв'язок між армією і нацією слабшає: чи є це ризиком демократичного регресу?

Після світових і тотальних війн XX століття еволюціонувала сама концепція оборони, теоретично підтверджена з часів холодної війни. Голлістський ордонанс 1959 (скасований, але включений до Оборонного кодексу 2004) визначає це поняття глобально: оборона, безумовно, військова, але вона також є цивільною, у множинності її форм, політичних, економічних, соціальних чи культурних. Таким чином, поняття війни і миру є лише одним з інших аспектів концепції, до якої додається поняття безпеки.

Починаючи з 1990-х років, поняття кризи все частіше замінювало поняття війни, а новонабутий мир став «стабілізацією театру воєнних дій». У демократичному суспільстві, де народ є суверенним, першість у прийнятті рішень – зобов'язання сил – належить політичній владі. Вона вирішує, чи хоче вона захищати свій суверенітет, цілісність своєї території та свою безпеку самостійно. Суверенний народ призначає главою збройних сил главу держави, який здійснює оборонну політику країни, за допомогою інституційних повноважень, що випливають із загального виборчого права. Вибір цієї політичної волі ускладнювався цілеспрямованою побудовою мережі альянсів, членством у різних військово-політичних організаціях, геополітичним переплетенням, що ускладнювало прийняття рішення про вступ у війну в односторонньому порядку. У Франції оборонний бюджет голосує парламент. Підготовка нової «Білої книги» з питань оборони засвідчує конституційний зв'язок між інституціями та оборонною політикою, від демократичних дебатів до прийняття рішень через бюджетну політику. По відношенню до виконавчої влади вага законодавчої влади є предметом змін, які ще попереду (від спалахів війни в ХХ столітті до військового втручання в рамках міжнародних угод сьогодні). Таким чином, культура оборони запрошує до розбірливого і критичного знання світу, що виходить за рамки представлених слів.

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла і проголосила Загальну декларацію прав людини, яка багато в чому повторює Декларацію 1789 року [288]. Ці універсальні принципи, які ведуть до емансипації, закріплені в невід'ємних правах і повинні протидіяти ризикам насильства або війни: *»Визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї та їхніх рівних і невід'ємних прав, є основою свободи, справедливості та миру в усьому світі... Брак знань і зневага до прав людини призвели до актів варварства, які викликають обурення совісті людства... Поява світу, в якому людські істоти вільні говорити і вірити, вільні від жаху і страждань, була проголошена найвищим прагненням людини. Важливо,*

щоб права людини були захищені верховенством права, щоб людина не була змушена повстати проти тиранії та гноблення як останнього засобу. Важливо заохочувати розвиток дружніх відносин між народами» [288]. Тому мир розробляється і будується Організацією Об'єднаних Націй. Цей мир залучає до своєї організації політиків: Рада Безпеки має можливість проєктувати (або не проєктувати) міжнародні військові сили у формі блакитних шоломів, наданих державами. Таким чином, обов'язок гуманітарної інтервенції суперечить основоположному принципу відмови від права на втручання: в ім'я закону, порядку і міжнародного правосуддя ООН, її миротворці і суди умиротворюють і діють проти ризику несправедливого миру або політичних інтересів, які призводять до насильства. Безперечно, мир у світі прогресує попри все, у зв'язку з міжнародною думкою, яка усвідомлює солідарність і справедливість. Про тенденцію до глобального спаду воєн, яку важко прочитати у ЗМІ, свідчить звіт *«Війна і мир у XXI столітті»* (2005), результат трирічних досліджень групи дослідників з Центру безпеки людини при Університеті Британської Колумбії у Ванкувері, Канада, за фінансової підтримки Канади, Норвегії, Швеції, Швейцарії та Великої Британії. Цей звіт канадських вчених свідчить про різке скорочення кількості воєн, геноцидів та порушень прав людини за останні дванадцять років. Відсутність офіційної статистики може спотворити бухгалтерський облік, але не загальну тенденцію через збільшення кількості миротворчих місій ООН, відродження громадських організацій та регіональних організацій, що призвело до глобального зниження рівня насильства. Однак існує ще шістьдесят збройних конфліктів, які, від Іраку до Дарфуру, все ще є смертоносними. У звіті також посиляються на британське дослідження, яке показало, що зменшення кількості воєн було пов'язане з їхніми спробами *«придушення або стримування їх більше, ніж їх вирішення»* [163].

Таким чином, розуміння питань оборони означає також сприяння миру: у демократичному суспільстві оборона ґрунтується на зводі принципів права, на законах. Основи воєнних дій пов'язані з кризовою ситуацією, з

посяганням на владу або цінності, з життєвими інтересами, з допущеною несправедливістю, з якою не можна миритися і з якою необхідно боротися. З порогу, який суспільство сприймає як курсор, ми можемо уявити використання публічної сили (для протидії приватному насильству), використання здатності до примусу, щоб зупинити це насильство. Таке застосування сили може призвести до загибелі як винуватців цих ексцесів, так і захисників справедливості та миру. Таким чином, ми знаходимося в основі специфіки армії: використання контрольованої сили, пов'язаної з приматом прийняття політичних рішень. Право збройних конфліктів максимально регулює насильство війни. Поступово встановлюється міжнародне правосуддя. Зіткнення з реальністю вимагає від нас врахування складності, але також і життєво важливих інтересів. Таким чином, мир є конструкцією, яка є частиною історії: будівництво Європи є символічним прикладом цього, оскільки воно сприяло створенню міцних зв'язків між державами та примиренню колишніх спадкових ворогів: не лише перспектива війни відійшла на другий план у континентальному масштабі, але й Європа оборони могла б сприяти спільній європейській політиці у своїх міжнародних місіях. Дух оборони проходить через цей дух політичної свідомості щодо загальнолюдських цінностей та історичних знань, які розшифровують питання сьогодення.

Сьогодні осмислювати та викладати історію та географію означає допомагати формувати динамічне та критичне бачення світу, це означає використовувати питання, які несе суспільство: історія, битва нашого дитинства, стала старомодною. Навіщо? Саме те, що *«Цей всесвіт конфліктів, з їхньою процесією драми, звуку та люті, гарантує панування фактичного у наближенні до минулого. Запаморочення дат, сформульоване в нестримній лінійній причинності, часто перешкоджає будь-якому дистанціюванню, яке дозволило б нам побудувати справжнє осмислення цих трагедій»* [270]. Крім того, нещодавні наукові дослідження змінили концепції та об'єкти історії, а також представили інші виміри дихотомії

«війна/мир». Візьмемо для прикладу вплив цього дослідження на навчальні програми з історії технологічного циклу (найновіші програми) і який чітко показує інші позиції, що відповідають цілям викладання в середній школі, а саме: динамічне та критичне бачення світу, що запрошує до множинності історичних часів, конкретний і живий підхід, тематичне дослідження тощо до історико-етичної рефлексії: *«Війна глибоко вплинула на Європу першого ХХ століття та її народи. Ми аналізуємо геополітичні виміри двох світових воєн, їхні специфічні характеристики, насильство, якого зазнали комбатанти та цивільне населення»* [160]. Таким чином, війни і мир складають довгу тему вивчення, яка тягнеться з 1914 по 1946 рік, повертаючись до тридцяти років неспокійного періоду: *«Ми показуємо різноманіття пацифізму, проблеми, з якими він стикається, його вплив. Італія, яку сколихнула Перша світова війна, стала тоталітарною країною. Вивчається реальність повсякденного життя в умовах фашизму. Аушвіц – це величезний комплекс, який будується з 1940 року. Він був елементом політики нацистських концтаборів і перш за все головним інструментом політики винищення євреїв Європи. Він став місцем пам'яті»* [166].

Таким чином, учитель історії запрошується відійти від фактичної і лінійної історії, поставити під сумнів всі часи в історії цього періоду, які породили теперішній час; він ставить під сумнів двоїстість війни і миру в своїх політичних відносинах з суспільством, глибоко позначеним безпрецедентною жалобою Великої війни, в тому числі звертаючись до тематичних досліджень (наприклад, тема щоденного насильства, яку несе тоталітаризм, відроджує питання ідеї завойовницької війни, у випадку відповідних ідеологій, або визвольної війни проти цих систем, а отже, і справедливої війни, з іншого боку). Отже, як інтелектуал, як педагог і як громадянин, учитель має намір ремобілізувати поняття нації, ідентичності, пам'яті, спадщини, захисту: війна та мир еволюціонували, релятивізувалися та контекстуалізувалися громадянською рефлексією, включаючи цінності солідарності та етики, але також у протистоянні з реальністю, зокрема перед

обличчям жахливих наслідків расистської та геноцидної логіки нацистської системи, від ретельного обстеження концентраційного табору і табору смерті.

Геополітика конфліктів включає також нові галузі географії, які ставлять під сумнів глобалізований простір у всіх масштабах, через циркуляцію, контакти та обміни. Так само поняття влади, площі влади, ставок також формує дух оборони. Знову ж таки, вивчення різних понять оборони може ґрунтуватися на кейс-стаді (вивчення конфліктів, кризове управління в їх мультискалярних вимірах). Розшифровка зворотного боку карт, побудова карт, створює зрозумілість ситуацій у сферах сили, стратегічних, економічних і соціальних питань. Ця географія, яка використовується не лише для ведення війни, сприяє формуванню громадянської освіти та запобіганню ризикам.

Складність зв'язку між війною, миром і зобов'язаннями ставить під сумнів відносини між пам'яттю та історією теперішнього часу: вона також передбачає роздуми над значенням вшанування пам'яті.

«Історія турбує і лікує водночас; це терапія; Вона зцілює конфлікти пам'яті. На уроках немає обов'язку пам'ятати; Це не має сенсу. Ми творимо історію» [286]. Питання історії та пам'яті періодично проходить через складність відносин суспільства з, наприклад, минулим, пережитою чи визвольною війною, або з міфом про походження та стан наукового знання. Вона будує і навчає сьогодення, ставлячи під сумнів це минуле на майбутнє і стійкість політичної згуртованості. Пам'ять про сучасні конфлікти, звичайно, покликана сприяти пробудженню національнопатріотичної свідомості. Але вона також є об'єктом історії та викладання, ставлячи під сумнів появу спогадів про війну, множинних, конкуруючих, офіційних чи приватних. Що ж тоді робити з поминанням? Справді, йдеться про пам'ять про принесені жертви, зберігаючи при цьому історичну зрозумілість.

Функція військових меморіалів, збудованих між двома світовими війнами, полягала в тому, щоб зібрати населення навколо пам'яті тих, хто не

повернеться жити до міста, та допомогти сім'ям оплакувати. Крім того, гравіювання імен померлих було рівносьильне визнанню найвищої жертви. Перемога 1918 сьогодні сприймається як глобальна поразка Європи, майже тотальна громадянська війна, яка проявилася в родовому траурі, ритуальному вшануванні пам'яті та світському перевороті. Ці дні відзначені в шкільному календарі не тільки тому, що вони є державними вихідними. Студенти часто асоціюються з військовими та патріотичними вшануваннями: вони зустрічаються з воїнами, ветеранами, цивільними та можуть розділити відчуття приналежності до спільноти цінностей: це твір колективної пам'яті та громадянський обов'язок. Однак спільні спогади, які накопичилися останніми роками, мають на меті побудову Європи. Місця пам'яті зводяться, щоб запобігти поверненню братовбивчих і комунітарних розколів, і ЮНЕСКО спонсорувала низку цих освітніх акцій. Доповідь Комісії Беккера про 90-ту річницю відзначення Великої війни чудово підсумовує ці події: *«Дух заходу має бути зосереджений як на пам'яті про жертву молодих європейців за свою країну, так і на об'єднанні в Європі країн, які колись були союзниками чи ворогами»* [254]. Таким чином, політична та медійна діяльність взяла гору не лише від конкуренції пам'яті, а й від іншої колективної умиротворюючої пам'яті.

Оборона і мир тепер вивчаються разом, на основі демократичних цінностей і обов'язків громадянина [182]. Знання про оборону ґрунтується на фактах, на формуванні громадянського духу, на солідарності та соціальній згуртованості, які стосуються всіх громадян. Зв'язок між армією і нацією є предметом роздумів в рамках громадянського шляху, визначеного законом 1997 року, який зобов'язує Національний департамент освіти викладати оборону в школах [159]: Аналіз Марка Блоха про «дивну поразку» в 1940 році довгий час переслідував свідомість політиків.

Прихильність оборонної політики Франції викликам XXI століття також означає роздуми над ризиками та загрозами, які становлять інтерес для громадянина: які засоби має у своєму розпорядженні Франція для

забезпечення своєї безпеки? Чи адаптовані ці ресурси до змін у сучасному світі? *«З шістдесятих років Франція робить ставку на ядерну зброю. Ми помітили, особливо з 2001 року, що небезпека може прийти звідти, звідки її не очікували. Закінчення холодної війни не зробило світ менш небезпечним, ніж він був колись. У кількох регіонах навіть спостерігається відродження націоналістичної напруженості. Розумна адаптація ресурсів необхідна для протистояння новим викликам, а також для дедалі тіснішої співпраці з нашими європейськими партнерами та союзниками. У цьому контексті необхідно забезпечити, щоб Організація Об'єднаних Націй могла здійснювати свій незамінний моральний і правовий авторитет»* [197]. Ця культура вимагає розуміння геополітики та геостратегії сучасного світу. Вивчення різних форм поняття оборони може ґрунтуватися на кейс-стаді (вивчення конфліктів, кризового менеджменту, впливу, економічної війни). *«В цілому (необхідно) стежити за інтересами французів, не допускати зіткнень, які загрожують між цивілізаціями або між державами, зробити світ придатним для життя і більш справедливим»* [289].

Викладання історії та географії пронизане цими питаннями. Вчителі вільні вирішувати свої власні проблеми і можуть розглядати той чи інший аспект оборони, будь то військовий, цивільний, політичний, економічний, соціальний або культурний. У них є достатньо часу, щоб поставити під сумнів мир і його умови з точки зору цінностей або геополітичних питань. Уважне читання навчальних програм, особлива науково-педагогічна позиція не запрошує нас систематично виходити на межі фундаментального знання, а втілювати його в життя, роблячи його конкретним, новим, дозволяючи культурі дискусії, виявляючи складність дійсності.

Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством національної освіти та Міністерством оборони [162] та його імплементаційний циркуляр [161] підтверджують цілі громадянської освіти: *«розвивати дух оборони, надавати оборонній освіті належне місце у підготовці майбутніх громадян, у наукових дослідженнях та інтелектуальному житті нашої країни;*

сприяти зайнятості молоді та рівним можливостям»; вона базується на стовпах спільного ядра знань і навичок, адже її вважають цементам нації.

Національна та академічна системи управління є педагогічною сферою Загальної та територіальної дисциплінарної інспекції, яка веде справу. Інші дійові особи присутні і роблять свій внесок: менш відоме спостереження старшого чиновника з питань оборони та безпеки Міністерства національної освіти, конкретна служба в DGESCO, академічні сайти, які свідчать про різноманітні мережі тренувань та оборонних ретрансляторів, зв'язки, встановлені з Директоратом пам'яті, спадщини та архівів (DMPA) при Міністерстві оборони, Комісією Збройних Сил – Молоді, Національним офісом у справах ветеранів (ONAC), сесійними навчальними курсами Інституту передових національних оборонних досліджень (IHEDN) [212], Офісами Національної служби з організації та відвідування днів дзвінків з оборонної підготовки (JAPD), національні асоціації (CIDAN, CIDEM), які щороку пропонують участь у шкільних олімпіадах, що видаються в BOEN.

Партнерські відносини були встановлені в рамках академічних тричленів, які існують з 1982 року і роль яких була визнана останнім меморандумом про взаєморозуміння між двома міністерствами. Вони є корисними партнерами, адже є експертами для підготовки керівних та педагогічних працівників у сфері національної освіти, зокрема в контексті підготовки нових вчителів у ІУФМ та в контексті підвищення кваліфікації без відриву від виробництва, під відповідальністю ректора, який визначає потреби. Завдяки DRAC (освітні послуги) та військовим музеям (військовий статус) військова спадщина інтегрована як культурний ресурс. Цікаво почати думати про мультидисциплінарність та проєктну педагогіку з цього предмету, яка особливо добре підходить для учнів з більшими труднощами. Через партнерства або побратимства ми можемо налагодити зв'язки з іншими культурними та соціальними середовищами, відкритися для інших шляхів. Проєкти громадських ініціатив навколо відкриття військових музеїв дозволяють, через значення, яке надається цим візитам як інсценізації історії

та пам'яті, відкрити для себе цікавість і навчитися дивитися по-іншому [193]<https://journals.openedition.org/trema/854-fn18>.

Підвищення обізнаності з питань оборони може також уможливити модифікацію наших дидактичних і педагогічних підходів. Відновлення викладання історії та географії через тематичні дослідження дуже добре підходить для вирішення питань оборони. Навчальні гуртки з питань оборони [275], навчальні курси, що входять до Навчальних планів підготовки, різноманітні навчальні майданчики – все це сили для пропонування цікавих проєктів. Тому вже кілька років формується навчальна література з питань оборонної освіти. Підручники починають ілюструвати множинність питань оборони і безпеки, іноді ризикуючи створити всеосяжний образ, і засвідчують новизну цих питань.

Ми можемо говорити про культурну революцію, яку має здійснити кожен з партнерів: необхідно інформувати, щоб переконати людей у зацікавленості у вивченні цих нових питань. Але перш за все, необхідно навчати колег цьому викладанню, яке є важким, але яке могло б у довгостроковій перспективі глибоко оновити поле наших роздумів і активізувати педагогічні колективи в школах. Ця культура оборони не є окремим вченням: це вчення не можна зводити до простого опису збройних сил, а школа – це не казарма чи кадрове агентство. Вона проходить через навчальні дисципліни і може піддаватися мультидисциплінарній діяльності в рамках школи або, наприклад, підготовці представників класу. Він може бути підтриманий Спеціальним планом з безпеки шкіл [249], який визначає концепцію основних ризиків не лише природних ризиків (повені, шторми, землетруси тощо) чи промислових та технологічних ризиків (попередження про токсичний газ, ядерний ризик тощо), а й людських ризиків (ризик, пов'язані зі зловмисними діями, конфліктами тощо). терористичні акти тощо). Громадянська освіта є частиною освітнього проєкту, який має бути спільним у кожній школі. Поняття людської безпеки набуває множинного виміру в контексті виховання відповідальності, що сприяє солідарності та

вивченню громадянства. Ці знання повинні вимагати ясності, строгості і, перш за все, спокою; Вони повинні бути емансипативними, а не провокувати занепокоєння. Вони є частиною нової культури ризику в демократичному суспільстві.

3.2. Детермінанти реконструкції дизайну реалізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді

Повномасштабна війна, безпідставно та підступно розв'язана росією проти України, що триває понад 3 роки, обумовлює потребу реконструкції дизайну системи ФНПС, тому з урахуванням зовнішньо- та внутрішньополітичного контексту ми сконструювали дескриптивну та прескриптивну моделі системи ФНПС молоді.

У зв'язку з великою невизначеністю у формуванні публічної політики сформувалася думка про те, що державну політику слід вивчати для кращого розуміння її різних аспектів, тобто входу та виходу політики, а також учасників та факторів, що беруть участь у формуванні політики. Наслідком цього стала розробка різних аналітичних моделей, які могли бути використані для пояснення результатів політики. Перша категорія пов'язана з тим, яким чином учасники політики – прийняття проблеми вирішують проблему і в якій мірі вони усвідомлюють фактори, що беруть участь у виробленні політики. Це описовий підхід. Друга категорія пов'язана з тим, як повинні діяти учасники прийняття політичних рішень. Це директивний підхід. Модель – це ментальний образ або теорія, яка представляє собою концептуальну основу, що представляє собою сукупність взаємозалежних понять. Модель або теорія в сенсі концептуальної основи є одночасно і результатом концептуалізації, і керівництвом для подальшої концептуалізації.

На думку професора Роберта А. Голдвіна [200], видатного американського вченого в галузі публічної політики, аналіз державної політики описується як систематична і навмисна спроба виміряти витрати і вигоди від різних альтернатив політики; а також для оцінки реальних практичних результатів або пропонованих урядових заходів з точки зору економії, ефективності та результативності [299].

У зв'язку з великою невизначеністю, пов'язаною з формуванням

публічної політики, сформувалася думка про те, що державну політику слід вивчати з метою кращого розуміння її різних аспектів, тобто входу та виходу політики, а також учасників та факторів, що беруть участь у формуванні політики. Результатом стала розробка різних аналітичних моделей, які могли бути використані для пояснення процесу прийняття політики та/або для пояснення результатів політик.

Перша категорія ґрунтується на поведінковій теорії і пов'язана з тим, як учасники політики – прийняття проблеми і в якій мірі вони усвідомлюють фактори, що беруть участь у виробленні політики. Іншими словами, це описовий підхід.

Друга категорія пов'язана з нормативною теорією і директивним підходом, тобто з тим, як повинні діяти учасники формування політики.

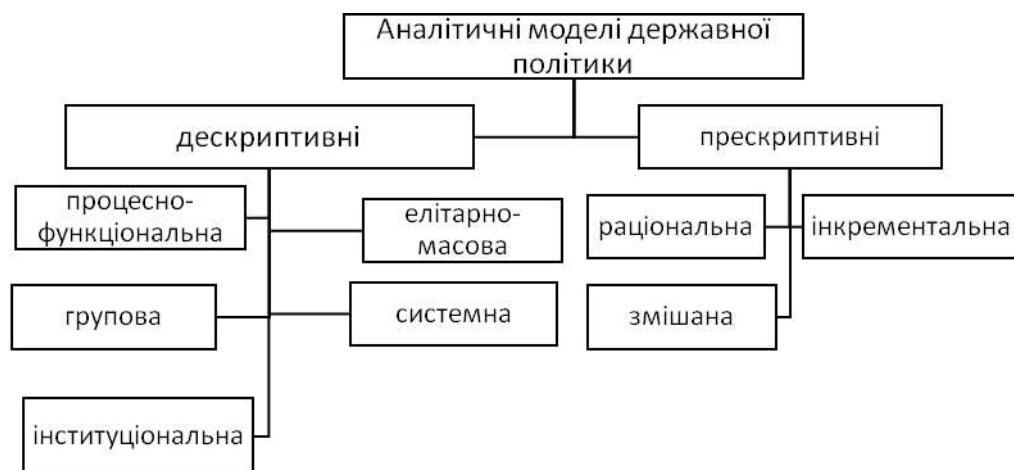

Рис. 3.1. Види моделей аналізу державної політики

Моделі аналізу публічної політики можна назвати теоріями, що беруть участь в аналізі публічної політики. Дві категорії моделей аналізу державної політики, а саме описовий та прескриптивний підходи (рис.3.1), призводять до специфічних груп моделей аналізу, тобто дескриптивної та прескриптивної моделей.

Дескриптивні моделі мають справу з фактичним процесом вироблення державної політики, залученими особами та/або групами, а також з інститутами, що займаються формуванням публічної політики.

За даними J. E. Anderson [190, 20-21], аналіз функціональної діяльності, пов'язаної з прийняттям політики, включає в себе врахування альтернативних рішень:

- Учасники політики – формування та виконання;
- судові заходи щодо забезпечення дотримання закону,
- судження про успіх або невдачу певної політики, а також
- адаптація законодавчих заходів.

Процесно-функціональна модель особливо підходить для порівняльного вивчення формування політики. Однак не обходиться і без недоліків: розгляд згаданих вище аспектів може створити уявлення про те, що формування політики є не що інше, як інтелектуальний процес, який в свою чергу може привести до ігнорування певної змінної.

Незважаючи на внутрішні недоліки цієї моделі, розгляд аспектів, на яких ґрунтується модель, може сприяти раціональності, може бути отриманий щодо конкретних функціональних дій, що беруть участь у формулюванні політики.

За даними Т. Р. Дай [188, 25 – 8] щодо елітарно-масової моделі; Ніколас Генрі [208, с. 231] постулює, що мала елітна група несе відповідальність за політику формулювання, і що мала елітна група керує великою, пасивною, погано поінформованою громадськістю. Таким чином, державна політика перетікає вниз від еліти в маси і застосовується обраною групою призначених державних посадовців.

Ідея, створена моделлю еліта/маса, про те, що еліта має консенсус думок щодо політики і що інтереси мас є вторинними по відношенню до інтересів еліти. Царі займають найвищий щабель ієрархії державної політики. Ця ідея цілком може виявитися серйозним конфліктом інтересів, з урахуванням таких питань: Чи завжди в еліти є консенсус? Чи буде у них і надалі досягнутий консенсус? Чи є потреби мас другорядними по відношенню до потреб еліти? Чи державні службовці просто виконують політику, чи роблять свій внесок у формулювання політики?

Перевага цієї моделі для аналізу публічної політики полягає у виявленні внеску конкретних груп, що беруть участь у формулюванні та виконанні політики. Якщо таким чином з'являється можливість визначити, хто за що відповідає, то до кого застосовується.

На думку Т. Р. Дай [188, с. 23 – 25 та Н. Генрі [208, с. 231 – 233], взаємодія між групами тиску або групами інтересів може відігравати важливу роль у формуванні політики. Ініціативна група, як правило, виступає сполучною ланкою між індивідом і творцем політики, а значимість групи визначає її внесок у політику, законодавець, проте завжди є остаточним арбітром і використовує законодавчі заходи для ратифікації результатів групового впливу і вимог. Зміни у впливі групи на публічний маркер можуть мати пряме відношення до політики, як рух до вимог групи або від них. Слід зазначити, що боротьба між ними [188, с. 24] може мати описовий вплив на формулювання політики, особливо якщо суб'єкт політики чутливий до впливу груп, схильний віддавати перевагу вимогам певної групи на шкоду іншим групам.

Цінність групової моделі для аналізу публічної політики полягає у виявленні груп тиску та визнанні того, що вони дійсно мають владу впливати на політику, і, як наслідок, не можуть ігноруватися при аналізі конкретної політики.

На думку Т. Р. Дай [188, с. 37 – 39] та Ніколаса Генрі [208, 233], у моделі систем вхідні дані із зовнішнього середовища, такі як потреби та проблеми спільноти, слугують основою для дій суб'єкта політики. Шляхом інтенсивних дебатів, компромісу і консенсусу приймаються рішення про те, що необхідно зробити для полегшення проблем або для задоволення потреб, тобто проводиться політика (вихід), що відноситься до дебатного аспекту, результати прийнятої політики знову служать зворотним зв'язком з системою.

Цінність системної моделі аналізу державної політики полягає в безперервному зворотному зв'язку, який передбачається використанням

результатів політики як додаткових вхідних даних для системи. Таким чином можна визначити, чи дійсно конкретна політика має той ефект, який має на увазі суб'єкт політики. Взаємозв'язок входів у виходи, однак, не ясний: Чи були враховані відгуки? Якщо так, то наскільки? Чи було досягнуто консенсусу щодо того, що має принести користь громаді громади, чи це було питання компромісу заради збереження обличчя?

Інституціональна модель публічного аналізу [208, 233 – 235; 188, с. 20] має описувати роль державних інститутів, що беруть участь у формуванні публічної політики, та аналізувати публічну політику як продукт інститутів, або як політику, сформульовану або впроваджену державною установою, або і те, і інше.

Важливість інституціональної моделі полягає в можливості формулювання єдиної політики, якій законодавець надає легітимність, забезпечуючи таким чином законодавчу монополію у вирішенні того, що політик – творець хоче робити з суспільством або групою громади.

Слід зазначити, що хоча політика може бути сформульована в державних установах, таких як державні департаменти, ця політика не має значення, якщо вона не легітимізована законодавцем, і якщо виконання політики державною установою не знаходиться в межах параметрів, встановлених законодавцем.

Синтезуючи всі описані положення, ми обрали для конструювання дескриптивної моделі інституціональний підхід як найбільш адекватний реальному контексту.

Директивний підхід до вироблення публічної політики пов'язаний з нормативною теорією, яка полягає в тому, як політики повинні діяти в певних заданих обставинах, з прескриптивним підходом можуть бути пов'язані три основні моделі політичного аналізу, а саме: раціональна, інкрементальна і змішана.

Згідно з Т. Р. Дай [188, с. 28 – 32], раціональна модель створення політики вимагає: глибокого знання всіх ціннісних уподобань спільноти, а

також знання всіх можливих альтернативних підходів, якими можна керуватися для задоволення потреб громади. Крім того, результати кожної альтернативи повинні бути відомі.

Якщо вони відомі, результати мають бути раціональним політичним рішенням.

На жаль, саме в цьому і полягає основне обмеження цієї моделі: немає консенсусу щодо цінностей спільноти, внаслідок чого стає неможливим сформулювати широкий спектр альтернатив для задоволення потреб або розрахувати результати кожної альтернативи.

Згідно з вищезазначеними науковцями [188, с. 32 – 34; 208, 235 – 236] має за відправну точку, що існуюча політика є законною та задовільною і, ймовірно, лише незначно неефективною, і тому її слід поступово адаптувати, щоб усунути ті аспекти, які вже не є ефективними.

Переважа вироблення інкрементальної політики проявляється в її низькому конфліктному потенціалі, щодо експедиційної адаптації до мінливих обставин, а також в її гнучкості: цілком можливо зробити адаптації, а потім на більш пізньому етапі повернутися до вихідної політики. Для цілей аналізу це може спричинити за собою розгляд лише адаптацій.

Недоліками цієї моделі є визнання того, що існуюча політика дійсно є задовільною без аналізу політики та всіх її наслідків у сукупності.

Крамер [194, 142 – 155] вважає, що через внутрішні недоліки як раціональної, так й інкрементної моделей політики, було запропоновано інтегрувати найкращі якості обох моделей у нову модель, так звану модель змішаного сканування. В основі змішаної моделі лежить те, що весь загальний (всебічний) огляд ситуації складається і потім концентрується на відхиленнях.

Переважа цієї моделі полягає в тому, що за будь-яких обставин отримується загальна картина, перш ніж зосередитися на будь-якому відхиленні з метою адаптації. Це означає, що для цілей аналізу робиться загальний огляд конкретної політики, а потім аналіз адаптацій, зроблених для

протидії відхиленням.

Недоліком моделі змішаного сканування може бути те, що робиться занадто схематичний огляд загальної політики, в результаті чого глибокий аналіз адаптації цілком може виявитися непропорційним їх особливої важливості для загальної політики.

Тим не менш, ця модель є найбільш прийнятною з прескриптивних моделей для конструювання моделі реалізації ДПФНПС.

Моделі аналізу державної політики, про які йшлося вище, мають використовуватися лише як допоміжні засоби/інструменти для підвищення якості та доцільності вироблених політик. Моделі не повинні ставати цілями самі по собі.

На практиці державну політику визначає законодавець, який, як правило, діє за порадами провідних державних посадовців, а іноді й через вплив груп тиску. Конкретні фактори, які можуть впливати на формування політики в державному секторі, включають такі аспекти, як технологічний розвиток, міжнародні відносини, стихійні лиха та політичні ідеології, які переслідують політичні партії. На жаль, універсально прийнятною моделі створення державної політики не існує, але якщо модель використовується, то вона повинна принаймні включати такі етапи, як визначення мети, авторизація, виконання та оцінка (рис.3.2). На макрорівні (концептуальному) представлене консолідоване суб'єктивоване стратегування ДПФНПВ, метою якого є нове бачення результатів цієї політики.

У сконструйованій нами дескриптивній моделі відображені ті елементи системи ФНПС молоді, які, на нашу думку, є підґрунтям для її адаптації до умов воєнного стану та відповідної трансформації, що відображено у прескриптивній моделі.

Інституціональна дескриптивна модель має пірамідальну конфігурацію, де на верхньому щаблі – дія інституцій в умовах військових, ментальних та інформаційних загроз повномасштабної війни, а на нижньому – громадянська реакція на загрозу державному суверенітету, яка має біполярний характер,

коли на одному полюсі молоді Герої Да Вінчі, Джус та інші, які віддали своє життя, захищаючи країну, а на іншому – молоді ухилинти та підлітки, що палять військові автівки. Спостереження за суспільством дозволяють дійти висновку, що численні Концепції та Стратегії національнопатріотичного виховання були недостатньо ефективними.

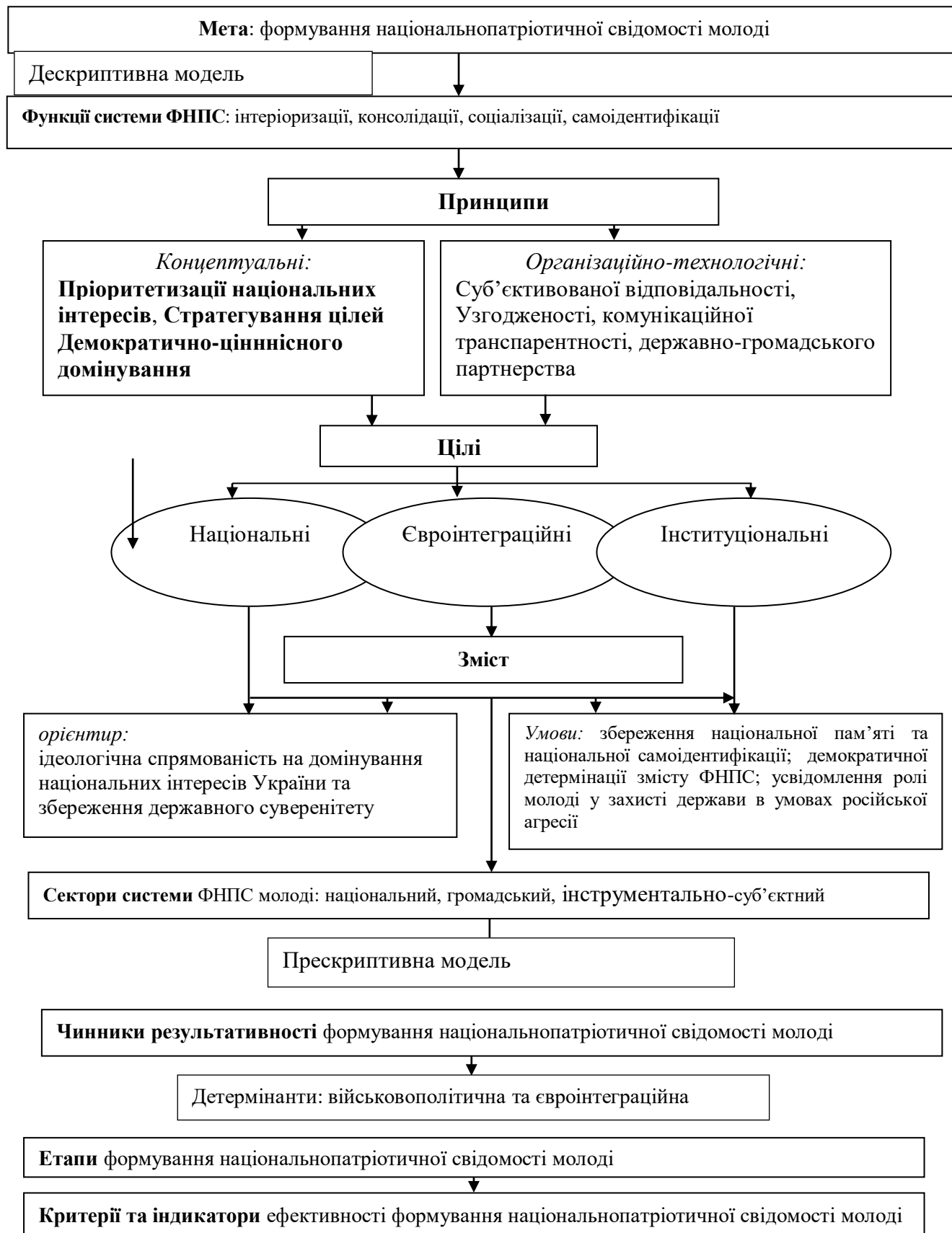

Рис. 3.2. Взаємозв'язок дескриптивної та прескриптивної моделей системи формування національнопатріотичної свідомості молоді

Дескриптивна модель містить взаємосумісні конструкти: візіонерський (мета, функції, принципи), структурний (механізми, сектори системи, чинники та детермінанти).

Ця пірамідальна конструкція має бути синхронізована з ціннісноцільовою ієрархізованою надбудовою: національна стратегія (держава – гарант забезпечення незалежності та суверенітету, громадянин – актор захисту національних інтересів); демократична візія (громадянське суспільство як носій демократичних цінностей, громадянин як актор їх відтворення); інституціональні інструменти (інституції, які здійснюють соціалізацію особи); оперативне реагування (контрпропаганда, розвивальні та підтримуючі заходи національнопатріотичної спрямованості, героїзація сучасників та відновлення історичної справедливості, дерусифікація та руйнація наративів «руського миру»).

Протидія російській агресії та оборона країни, демографічні ризики, усвідомлення проблем повоєнного відновлення, потреба в поверненні українців, передусім молоді, за кордону, необхідність поповнення лав ЗСУ молодими воїнами, обумовлюють фокусування державної політики ФНПС на підлітках та молоді. В умовах, коли найбільш пасіонарна частина молоді, яка встала до зброї з перших годин повномасштабного вторгнення, вже віддала своє життя у боротьбі з безжальним ворогом, частина перебуває в російському полоні або під окупацією, чимало молодих людей виїхало в Європу, постає амбітне завдання: не втратити або свідомісно повернути тих, хто залишився. На нашу думку, серед пріоритетів ФНПС молоді мають бути:

- ідеологічний, підкріплений політичною волею керівництва держави;
- формування послідовної політики захисту українськості та чіткої

фіксації результатів втрати державного суверенітету;

- демонстрація руйнівних наслідків окупації територій, у т.ч. й знищення демократичних цінностей;
- актуалізація потреби громадянської консолідації;
- потреба національнопатріотичної детермінації змісту освіти;
- інтеграція трьох секторів системи ФНПС: національного, громадського, інструментально-суб'єктного.

На наше переконання, розроблена та схвалена нова Концепція формування НПС молоді та формування в неї демократичних цінностей в Україні має містити низку ключових положень. Розглянемо більш детально вищевказані елементи пропонованої Концепції.

1. Мета та завдання Концепції ФНПС молоді та формування в неї демократичних цінностей в Україні (далі – Концепція).

Мета Концепції полягає у створенні методологічних засад для системної та цілеспрямованої діяльності органів державної влади та громадськості з виховання молодого людини – патріота України, готового самовіддано будувати її як суверенну, демократичну, правову та соціальну державу, виявляти національну гідність, знати та цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру та злагоді у суспільстві, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися у соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури.

НПВ є складовою загального виховного процесу підростаючого покоління, головною метою якого є набуття молодими громадянами 14-35 річного віку соціального досвіду, готовності до виконання цивільних та конституційних обов'язків, наслідування духовного надбання українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування особистісних рис громадянина Української держави, фізичної досконалості, моральної, мистецько-естетичної, інтелектуальної, правової, трудової, екологічної культури. Здійснення комплексного НПВ є однією із головних складових

національної безпеки України. Тому НПВ має формуватися на прикладах історії становлення української державності, українського козацтва, героїки визвольного руху, здобутків у галузі політики, освіти, науки, культури та спорту [8].

2. Концепція має визначити соціальні, цільові, функціональні, організаційні та інші аспекти, формування НПС, що пронизує всі сторони життя: соціально-економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну, а також спирається на освіту, культуру, науку, історію, право. Це передбачає визначення та реалізацію першочергових та перспективних заходів, спрямованих на формування суспільно-активної життєвої позиції молодих громадян, психологічної готовності до добровільного вступу на державну, військову службу та зразкове виконання службових обов'язків.

3. На нашу думку, концепція має передбачати створення цілісної системи ФНПС молоді шляхом реалізації таких виховних завдань:

- забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості в Україні відповідно до її інтересів та можливостей;
- виховання правової культури, поваги до Конституції України, її законів, державної символіки – герба, прапора, гімну України й історичних святинь;
- сприяння набуттю молоддю соціального досвіду, успадкування духовних та культурних цінностей українського народу;
- формування мовної культури, оволодіння та вживання української мови як духовного коду нації;
- формування духовних цінностей українського патріота: почуття патріотизму, національної свідомості, любові до українського народу, його історії, української держави, рідної землі, родини, гордості за минуле та сьогодення на прикладах героїчної історії українського народу та кращих зразків культурної спадщини;
- відновлення та вшанування національної пам'яті;
- утвердження у свідомості громадян об'єктивної оцінки ролі

українського війська в українських історій, спадкоємності розвитку Збройних Сил у відстоюванні ідеалів свободи та державності України та її громадян від князівської доби, Гетьманського козацького війська, військ Української народної республіки. Січових стрільців, Української повстанської армії за часів незалежності;

- формування психологічної та фізичної готовності молоді до виконання громадянського та конституційного обов'язку з відстоювання національних інтересів та незалежності держави, підвищення престижу та розвиток мотивації молоді до державної та військової служби;

- відродження та розвиток українського козацтва як важливої громадської сили військово-патріотичного виховання молоді;

- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старих, турбота про молодших та людей з особливими потребами;

- консолідація діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, навчальних закладів, громадських організацій з питань національно-патріотичного виховання;

- сприяння діяльності установ, навчальних закладів, організацій, клубів та центрів громадської активності, спрямованих на патріотичне виховання молоді;

- підтримання найкращих рис української нації – працьовитості, прагнення до свободи, любові до природи та мистецтва, поваги до батьків та сім'ї;

- створення умов для розвитку громадянської активності, професіоналізму, високої мотивації до праці як основи конкурентоспроможності громадянина, а отже, держави;

- сприяння розвитку фізичного, психічного та духовного здоров'я, задоволення естетичних та культурних потреб особистості;

- виховання здатності протидіяти проявам аморальності, правопорушень, бездуховності, антисуспільної діяльності;

- створення умов для посилення патріотичної спрямованості

телерадіомовлення та інших засобів масової інформації при висвітленні подій та явищ суспільного життя;

– реалізація індивідуального підходу до формування НПС [8].

3.3. Удосконалення механізмів реалізації державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді

Національнопатріотична самоідентифікація відображає суверенну позицію особистості. НПС – одна з вищих цінностей суспільства і особистості, джерело успішного розвитку держави, благополуччя громадян, тобто народу і окремо взятої особистості.

Повномасштабне російське вторгнення примусило багатьох українців самовизначитися та відмовитися від усього ворожого, російського, що роками і десятиліттями заважало нам згадати, хто ми є, пишатися тим, що ми – українці. Україна набула нової суб'єктності й на світовій арені. Четвертий рік ми не даємо світу забути, що нас вбивають щодня, ми боремося й б'ємося за нашу гідність й свободу. Багато людей кажуть : «Я краще помру, ніж буду жити під росією». І це свідомий вибір мільйонів українців. В сучасній Україні складається система нових суспільних відносин – повага до ветеранів, абсолютна довіра до Збройних Сил України, повернення уваги до національної культурної спадщини, відмові від «языка» на користь мови. Практика суспільно-політичного життя в умовах війни актуалізувала необхідність забезпечення наступності в формуванні НПС, з одного боку, а з іншого – потребу в науковому критичному аналізі всього того, що впливає на цей процес, щоб ми не втратили ще одне покоління.

П. в Україні має цілу низку характерних рис, обумовлених неповторністю її історичного розвитку, самої долі українського народу, його культури, способу життя, менталітету, національної самосвідомості, багатством етносів, масштабами території, різноманіттям природи тощо. Слід зазначити, як закономірність, нерівномірний характер історичного розвитку П. в Україні: за небувалий високим загальним підйомом, як правило, слідує спад, депресія і навіть депатріотизація суспільства. Тому впродовж останніх десятиліть українські патріоти був вимушені відстоювати своє право на

існування і виживання.

У зв'язку з цим є підстави виділити деякі суперечності, що негативно впливають на П. народу. Найтипівіше вони виявляються між загостренням національних почуттів і прагненням до збереження багатонаціонального суспільства; між виразом любові до Батьківщини на словах і відсутністю конкретних дій для її блага, індиферентним відношенням до дій, що наносять збиток рідній країні.

У нових безпекових умовах йде тривалий і суперечливий процес становлення практично всіх компонентів України як європейської держави. Цей процес накладає свій відбиток й на механізми формування НПС.

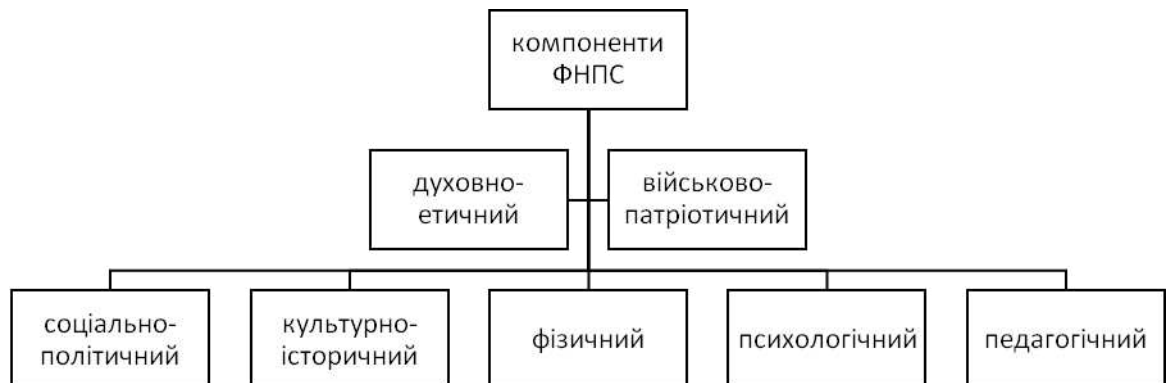
На місці колишнього пострадянського світогляду виникають різні підходи до цінностей, які створюють основу НПС: демократичних принципів; історії народу, його культури; співвідношення держави і громадянського суспільства тощо. Ці питання докладно вивчаються українським дослідником В.Алексєєвим [1].

В основі сучасної концепції ФДПНПС лежить ідея становлення нової України – сучасної європейської держави з ефективною системою публічного управління. Велике місце в цій концепції займає духовно-ідеологічний компонент – відтворення та укріплення в суспільній свідомості українських патріотичних традицій. На початку війни було багато тверджень про те, що Незалежність нам дісталась просто так, і нам не вистачило 30 років, щоб розбудувати потужну систему її укріплення та захисту. Тепер, коли тисячі українців поклали життя в боротьбі за Незалежність або стали жертвами кровожерливого агресора, напевно, ми будемо більше цінувати те, що дається такою важкою ціною. При цьому розколи суспільства неминучі – адже й досі є люди, які живуть «поза контекстом», як в іншому світі, є ті, хто уникає участі у відстоюванні свободи, ховаючись від ТЦК, і навіть ті, хто зраджує свою країну та допомагає ворогу. Нам видається, що після війни головним маркером позиції людини буде відповідь на запитання; «Що ти робив під час війни?»

Аналізуючи концептуальні підходи до розуміння НПС, ми доходимо висновку, що велике значення для розвитку НПС має формування громадського світогляду на основі національної гордості та гідності, високої моральності і духовності.

ДПФНПС спрямована на формування обов'язків по захисту Батьківщини. Важливим кроком у цьому напрямі є реалізація Проєкту «Контракт 18 – 24», за яким вже понад 500 молодих українців стали на захист держави. ФНПС – це систематична, цілеспрямована діяльність органів державної влади, яка представляє невід'ємну частину соціалізації особистості.

Структуру цього процесу можна представити наступним чином (рис. 3.3).

3.3. Композиція процесу формування національнопатріотичної свідомості

У громадянина є артикульовані в інтересах потреби: розвиток науки, освіти, культури, збереження національної самобутності, захист української ідентичності. Формування НПС – одне з головних завдань в державній політиці України. Організація цього процесу передбачає формування і розвиток демократичних цінностей, громадянської ідентичності, НПС,

толерантності, поваги до прав людини та солідарності.

Системному підходу належить пріоритетна роль в розробці моделі концепції ДПФНПС.

Системогенез можна визначити як процес кількісних і якісних змін, обумовлюючий її перехід з одного рівня цілісності на інший за наступними етапами виникнення, становлення, період зрілості і перетворення.

Рис. 3.4. Алгоритм реалізації ДПФНПС

Система припускає консолідовану діяльність суб'єктів публічного управління, зокрема наукових і освітніх установ, ветеранських, молодіжних, інших громадських і релігійних організацій, творчих спілок, козацтва щодо рішення завдань ДПФНПС молоді. Створення і розвиток системи ДПФНПС молоді можливе тільки на основі реалізації стратегічного управління та програмних методів (рис.3.5).

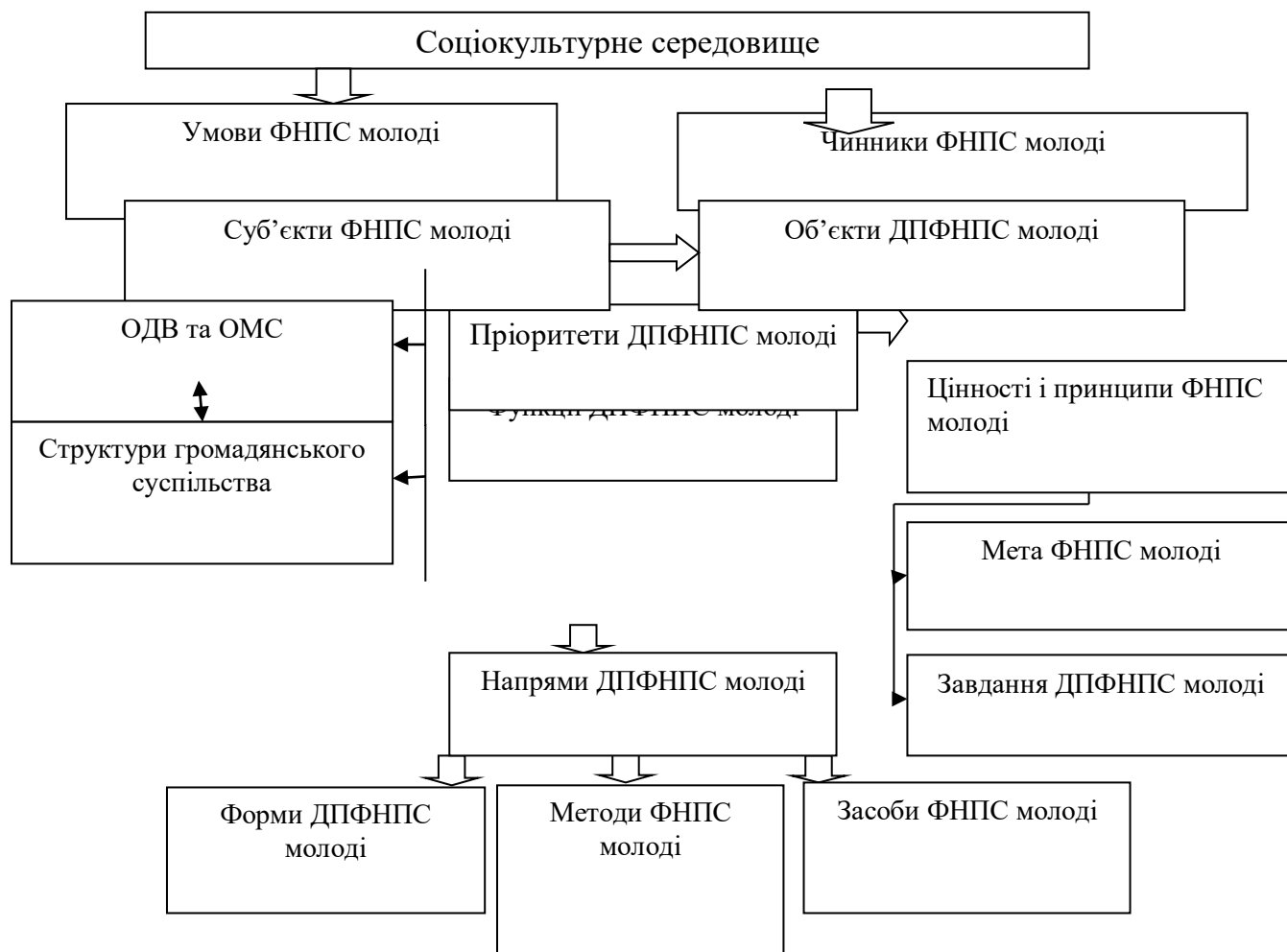

Рис. 3.5. Система формування національнопатріотичної свідомості молоді (функціональний підхід)

Основними елементами системи ФНПС молоді є суб'єкти, об'єкти, цілі, ресурси, засоби, соціально-культурне середовище, зв'язки і відносини між ними.

Ця система містить відповідну структуру, інституціональне забезпечення, а також комплекс заходів щодо формування НПС молоді.

Одним з важливих компонентів системи ФНПС є суб'єкти, під якими розуміються інституції та особи, які здійснюють керуючий вплив на ФНПС в соціокультурному середовищі.

Реалізація суб'єктами функцій ФНПС молоді припускає використання системи засобів забезпечення своєї діяльності. Структурно в цій системі можна виділити три взаємопов'язані складові частини: матеріального

забезпечення, освітньо-виховного потенціалу, організаційного забезпечення.

Перше включає, перш за все, історико-культурні об'єкти (пам'ятники архітектури, місця битв, об'єкти творчої діяльності, поховання), матеріально-технічні об'єкти (устаткування класів, кабінетів, спортивних, військово-прикладних майданчиків і споруд тощо); твори літератури і мистецтва; засоби масової комунікації.

Друге включає наявність концептуальних науково-теоретичних і практичних програм здійснення виховання, наявність інноваційного педагогічного досвіду практичної реалізації функцій ФНПС молоді в освітньо-виховному процесі та соціалізації майбутнього громадянина.

До третьої групи відноситься комплекс діяльності по здійсненню програмних заходів з подальшою діагностикою їх результативності, відстеженням і коригуванням новоутворень в НПС молодої людини. Всі ці три компоненти взаємопов'язані між собою і умовою ефективної взаємодії виступає забезпечення їх цілісності [27].

У розробці інноваційних програм ФНПС молоді провідне місце займає цілепокладання.

Цілі охоплюють різноманітні напрями ФНПС і координують загальний процес становлення особистості громадянина і патріота через формування НПС, знаходження значень власної життєдіяльності, її стратегії і перспективи згідно сформованим демократичним цінностям.

Цілі ФНПС молоді спрямовані на гармонізацію особистісних, соціальних, суспільних і національних інтересів; на пріоритети базових потреб особистості, її емоційно-ціннісних проявів; актуалізації культурно-історичної міжпоколінської наступності через трансляцію історичної пам'яті; забезпечення взаємозв'язку і взаємообумовленості особистісних цілей і перспектив життєдіяльності з метою і тенденціями соціокультурного середовища, інших сфер життєдіяльності людини

Цілепокладання ФНПС повинна відповідати вимогам таксономічності (через свідомість, відчуття, активність, поведінку, цінності) цілей

особистості, суспільства, держави. Держава-гарант стабільності суспільства і життєдіяльності особистості, особистість – соціальний агент державних інтересів.

Ми спробували систематизувати напрями ФНПС молоді (рис. 3.6).

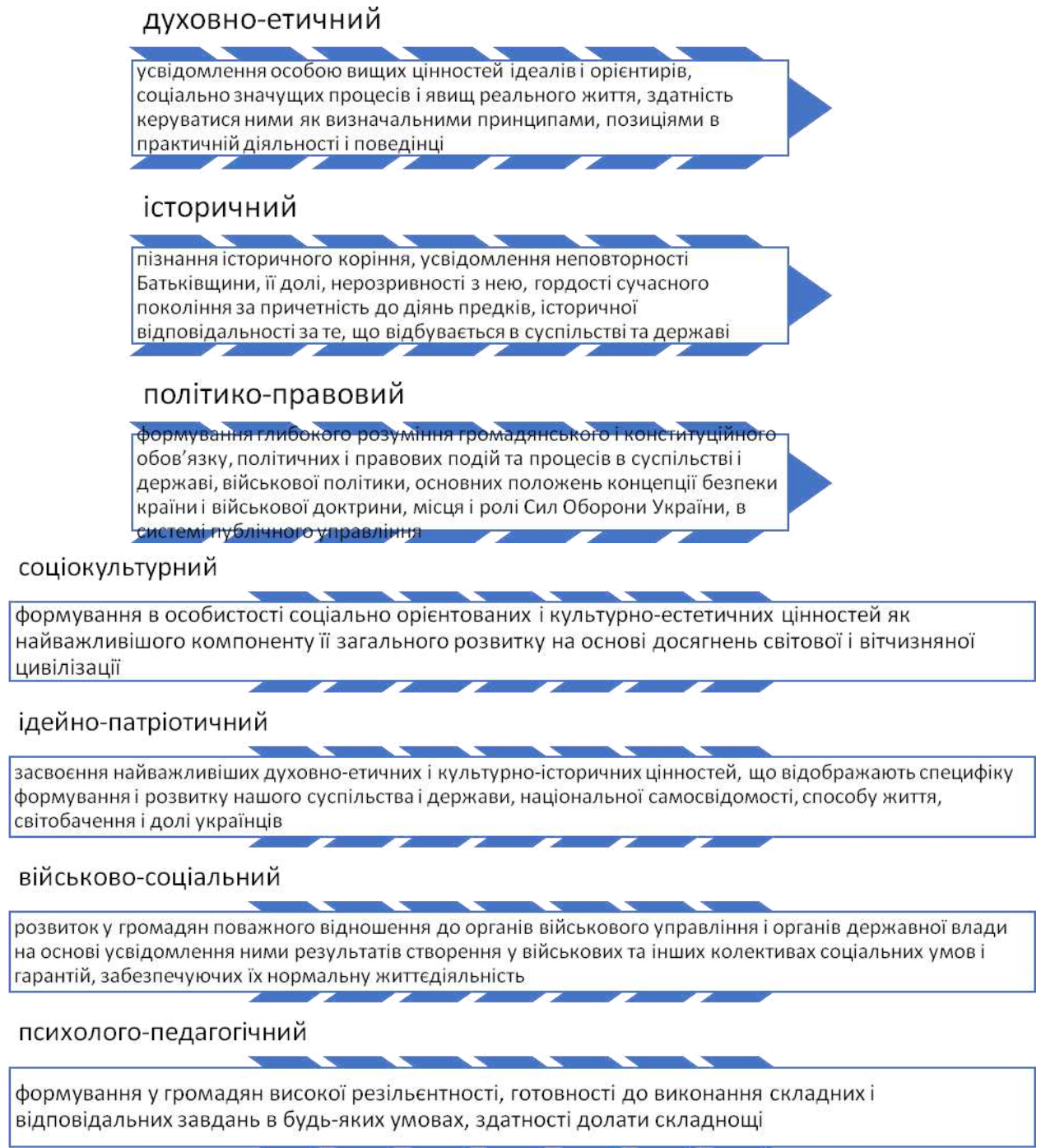

Рис. 3.6. Напрями формування НПС молоді

Процеси цифрової трансформації супроводжується зростанням обсягу інформації, з якої людині доводиться мати справу, підвищенням престижу освіти, зростанням цінності інформації у процесах управління та виробництва, підвищенням значення теоретичних знань і науки, початком формування мультифункціональності особистості. Становлення інформаційного суспільства має дві тенденції: з одного боку взаємопроникнення культур, зміна традиційних форм життя людини, насамперед у сфері повсякденності, а з іншого – стимулювання адаптаційних захисних механізмів культури перед загрозою глобальної уніфікації, що супроводжується підйомом національної ідентичності [133].

Інформаційне суспільство – це етап розвитку людства, у якому виробництво, обробка та поширення інформації стають основою соціального, економічного та культурного життя. Це явище докорінно змінює соціокультурні процеси, перетворюючи як спосіб комунікації, так і саму суть культурної взаємодії.

У традиційному суспільстві головною цінністю були ресурси: земля, праця, капітал. В інформаційному — це знання та дані. Людина, яка володіє інформацією, має владу, вплив і можливість змінювати світ навколо себе. Відтак, розвивається нова культура – культура знання, в якій освіта та саморозвиток стають необхідною умовою соціального успіху.

Стрімка цифрова трансформація прибирає бар'єри між культурами та країнами. Це призводить до гібридизації культури – змішування традиційного і сучасного, національного та глобального; уніфікації – зменшення культурної різноманітності через вплив патернів масової культури, культурно-стильовий плюралізм, трансформація соціальних інститутів. Пандемія COVID-19, а згодом повномасштабна війна вплинули на розвиток дистанційної освіти, її інтерактивності та персоналізації. Як зазначав Д. Белл, інформаційне суспільство призводить до руйнування старої системи комунікацій, зосереджених на безпосередньому спілкуванні віч-на-

віч на користь смс-повідомленням в месенджерах та спілкуванню в соціальних мережах. Відбувається і зміна ролі ЗМІ як основного транслятора інформації. Змість цього поширюється кількість блогерів, інфлюєнсерів, псевдоекспертів. Стрімко розповсюджується віртуалізація соціального життя, куди переміщується спілкування, робота, купівля товарів та послуг, навіть мистецтво. Витикає явище віртуальних ідентичностей, де людина створює себе наново у цифровому просторі (у форумах, іграх, соцмережах). Це розширює свободу самовираження людини та водночас призводить до втрати глибини комунікацій, дезорієнтує особистість, створює інформаційну залежність. Виникає нова цифрова стратифікація суспільства, де цілі групи населення стають «інформаційно виключеними», поза контекстом, не маючи належних цифрових інструментів (смартфонів) або компетентностей.

Соціокультурні процеси в інформаційному суспільстві характеризуються глибокими змінами у всіх сферах життя. Вони відкривають нові можливості для розвитку культури, особистості, демократії, але водночас несуть виклики, пов'язані з ідентичністю, етикою, інформаційною безпекою. Людству, й Україні зокрема важливо зберегти баланс між цифровим прогресом та гуманістичними цінностями, між глобалізацією та культурною самобутністю.

На нинішньому етапі розвитку суспільства соціокультурні процеси проходять крізь глибоку кризу, ядром якої виступає духовне виснаження як окремої особистості, так і соціуму загалом. У добу формування інформаційного суспільства змінюється не лише становище людини в суспільній структурі, а й постає потреба в новому осмисленні її сутнісних характеристик. З іншого боку, світ переживає кризу системи безпеки, екзистенційні виклики на усвідомлення, що третя Світова війна вже почалась. У цьому процесі простежується багатоваріантність соціальних норм, однак домінуючими залишаються прагматичні й конформістські установки.

Щодо ціннісної системи українського суспільства, то можна

стверджувати, що вона зазнала значного руйнування. Ми знаходимось у шоковому стані, кожне повідомлення від вісі зла про знищення першопричин війни дає нам розуміння, що мова йде про нас, українців, про наше фізичне виживання. Але унаслідок страху, фрустрації, відчаю, посттравматичного стресового розладу, втоми все меншим стає потенціал спротиву. Слід брати до уваги той факт, що багато пасіонаріїв-патріотів вже загинули на фронтах в боротьбі за збереження нашої Держави.

Для відродження духовності українського народу ключовим стає звернення до молоді як рушійної сили майбутнього. Саме вона – носій потенціалу для оновлення суспільства та його прогресу. ФНПС молоді має базуватись на глибокій повазі до національної культури, історії, мови й традицій. Формування громадянської свідомості потребує зміцнення політичної культури через вплив на її фундаментальні компоненти: політичну свідомість, усталені цінності, мову спілкування, поведінкові моделі та символи. Це сприятиме кращому засвоєнню національної ідентичності та усвідомленню особистісної ролі в суспільстві.

Національні традиції, символи, обряди та звичаї відіграють визначальну роль у збереженні національної самосвідомості. Ще філософ Конфуцій у Стародавньому Китаї наголошував на важливості ритуалу як цементуючого елементу суспільного порядку. Збереження історичної пам'яті, плекання поваги до власного походження та вшанування національних символів – це основа, на якій ґрунтується справжній П. і єдність народу.

Соціальні цінності – як аксіологічна основа патріотичного виховання – один із основних чинників конструктивності даного процесу. Соціальні цінності добра та справедливості, поваги до Батьківщини, до всіх живих істот, високої правової культури та відповідальності справляють колосальний вплив на свідомість молоді.

Політична мова є одним із основних джерел ідентифікації та самоідентифікації, але, на жаль, її ролі приділена сьогодні зовсім незначна увага. На думку вітчизняних науковців мова є невичерпним ресурсом

національно-патріотичного виховання, у т.ч. молоді. У контексті національно-патріотичного виховання політична мова може бути використана як консолідуючий та мобілізуючий чинник певного суспільства та держави. В цьому ключі вона спрямована на **[Error! Reference source not found.]**:

1. Створення єдиного консолідованого мовного, культурного та інших просторів з атмосферою співробітництва, згуртування та єдності, дискурсу толерантності.
2. Введення до лексики молоді патріотичних, громадянських закликів, здатних укріпити духовний потенціал суспільства.
3. Конструювання «мовних фільтрів», здатних протистояти негативним інформаційним впливам.

Також треба зробити особливий акцент на інформаційній складовій ФНПС. В умовах інформаційного суспільства посилюється ризик негативного інформаційного впливу на процес ФНПС молоді. З метою зниження даного ризику необхідно зосередити увагу на формуванні «інформаційних фільтрів», що орієнтують свідомість на характер вхідної інформації, боротьбу з фейками та ворожими інформаційними атаками. Одним із дієвих фільтрів для ФНПС молоді є розвиток «культури сім'ї», який здатен захистити, особливо дітей та молодь, від деструктивного впливу інформаційних загроз.

Таким чином, конструктивно функціонуюча система ФНПС молоді є запорукою стабільності процесів ідентифікації та самоідентифікації, що захищає від перетворення України на безкласове індивідуалізоване суспільство, запорукою формування громадянської політичної культури та сильної незалежної національної держави.

Комплексне виховання патріотизму повинно реалізовуватись через послідовні дії в ключових сферах життя суспільства, адже лише скоординований підхід може закласти міцний фундамент для формування національної свідомості та зміцнення державності.

1. Економічна сфера

Важливим чинником патріотичного виховання є підтримка вітчизняного виробництва – як у промисловості, так і в сільському господарстві. Попри високу якість українських товарів, вони часто залишаються неконкурентоспроможними через упередження споживачів, які перевагу віддають іноземному продукту. Такий стереотип потребує радикального переосмислення. Необхідна активна популяризація української продукції та формування позитивного образу національного виробника. У ньому контексті доречним є запровадження програми «Національного кешбеку».

Руйнування промислового потенціалу України унаслідок воєнних дій, переміщення великих мас населення із зони бойових дій та прифронтових територій руйнує кадрові ресурси країни та призводить до ситуації соціальної маргіналізації. Ця проблема потребує системного вирішення на рівні державної політики.

2. Політична сфера

Одним із ключових напрямів є ефективна реалізація державної молодіжної політики. Вона має не лише реагувати на нагальні виклики, що постають перед молоддю, а й системно моніторити їхнє становище, пропонувати рішення та втілювати зміни. Молодь повинна бути активним учасником формування політичного порядку денного країни.

3. Освітньо-наукова сфера

Для збереження інтелектуального капіталу нації необхідно не лише інвестувати в освіту та науку, але й створювати умови, що запобігатимуть «витоку мізків» за кордон. Підтримка талановитої молоді, наукових розробок, освітніх ініціатив – усе це сприяє становленню сильної держави.

Доступ до гуртків, наукових клубів, технічних і творчих об'єднань має бути рівним для всіх дітей – незалежно від фінансового становища родини. Це важливо для формування розвиненої, морально й інтелектуально зрілої особистості.

4. Медична сфера

Медичні програми, дослідження та соціальні установи повинні отримувати належне фінансування з державного бюджету. Особливої уваги потребують вразливі категорії населення – люди похилого віку, діти та особи з інвалідністю. Піклування про них – не лише гуманний обов’язок, а й складова патріотичного підходу до розбудови справедливого суспільства.

5. Військово-патріотичне виховання

Формування громадянина, готового захищати свою країну, – одна з найважливіших цілей патріотичного виховання. Військова служба повинна сприйматися як почесна й відповідальна місія, а не як тягар. Програми мають передбачати глибоке розуміння молоддю своєї ролі у безпеці держави, а також розвиток навичок, необхідних для служби у Збройних Силах України.

Підтримка армії повинна включати не лише технічне оснащення, а й створення позитивного образу військовослужбовця, щоб молодь бачила в цьому шлях до самореалізації, а не намагання уникнути обов’язку.

6. Інфраструктура для молоді

ФНПС також повинно передбачати розвиток інфраструктури — приміщень і просторів для освіти, дозвілля, фізичного та духовного зростання молоді. Йдеться про створення середовища, де можна не лише навчатися, а й самовиражатися, відпочивати, реалізовувати себе як повноцінного члена суспільства.

У сучасних умовах саме молодь залишається найбільш вразливою, але водночас – найперспективнішою частиною суспільства. Її залучення до процесів ФНПС має стати стратегічним пріоритетом. Від рівня її участі, усвідомленості й творчої активності залежить майбутнє України.

Висновки до розділу 3

1. Досліджено досвід Франції та встановлено, що демократична освіта лежить в основі культури оборони, яка визначає фундаментальний вимір національнопатріотичної та універсальної свідомості. Проаналізовано еволюцію концепції оборони та обґрунтовано, що поняття війни і миру є лише одним з інших аспектів цієї концепції, до якої додається поняття безпеки. Оборона розглядається як інтеграція мілітарної та цивільної складових, у множинності її форм, політичних, економічних, соціальних чи культурних. Розуміння питань оборони у французькому дискурсі означає також сприяння миру: у демократичному суспільстві оборона ґрунтується на зводі принципів права, на законах. Основи воєнних дій пов'язані з кризовою ситуацією, з посяганням на владу або цінності, з життєвими інтересами, з допущеною несправедливістю, з якою не можна миритися і з якою необхідно боротися. Це пояснює домінуючу роль Франції у побудові сучасної концепції оборони Європи та її позицію щодо російсько-української війни.

2. Встановлено, що функція військових меморіалів, збудованих між двома світовими війнами, полягала в тому, щоб зібрати населення навколо пам'яті тих, хто не повернеться жити до міста, та допомогти сім'ям оплакувати. Крім того, гравіювання імен померлих було рівносьильне визнанню найвищої жертви. Перемога 1918 року сьогодні сприймається як глобальна поразка Європи, майже тотальна громадянська війна, яка проявилася в родовому траурі, ритуальному вшануванні пам'яті та світському перевороті. Ці дні відзначені в шкільному календарі не тільки тому, що вони є державними вихідними. Студенти часто асоціюються з військовими та патріотичними вшануваннями: вони зустрічаються з воїнами, ветеранами, цивільними та можуть розділити відчуття приналежності до спільноти цінностей: це твір колективної пам'яті та громадянський обов'язок. Однак спільні спогади, які накопичилися останніми роками, мають

на меті побудову Європи. Місця пам'яті зводяться, щоб запобігти поверненню братовбивчих і комунітарних розколів.

3. Обґрунтовано потребу реконструкції дизайну системи формування національнопатріотичної свідомості з урахуванням зовнішньо- та внутрішньополітичного контексту та сконструйовано дескриптивну та прескриптивну моделі системи формування національнопатріотичної свідомості молоді. Інституціональна дескриптивна модель має пірамідальну конфігурацію, де на верхньому щаблі – дія інституцій в умовах військових, ментальних та інформаційних загроз повномасштабної війни, а на нижньому – громадянська реакція на загрозу державному суверенітету, яка має амбівалентний характер. Спостереження за суспільством в умовах повномасштабної війни дозволили дійти висновку, що численні Концепції та Стратегії національнопатріотичного виховання були недостатньо ефективними.

Авторська дескриптивна модель містить взаємосумісні конструкти: візіонерський (мета, функції, принципи), структурний (механізми, сектори системи, чинники та детермінанти) та синхронізована з ціннісноцільовою ієрархізованою надбудовою: національна стратегія (держава – гарант забезпечення незалежності та суверенітету, громадянин – актор захисту національних інтересів); демократична візія (громадянське суспільство як носій демократичних цінностей, громадянин як актор їх відтворення); інституціональні інструменти (інституції, які здійснюють соціалізацію особи); оперативне реагування (контрпропаганда, розвивальні та підтримуючі заходи національнопатріотичної спрямованості, героїзація сучасників та відновлення історичної справедливості, дерусифікація та руйнація наративів «руського миру»).

4. Обґрунтовано, що серед пріоритетів формування національно-патріотичної свідомості молоді мають бути:

- ідеологічний, підкріплений політичною волею керівництва держави;
- формування послідовної політики захисту українськості та чіткої

фіксації результатів втрати державного суверенітету;

- демонстрація руйнівних наслідків окупації територій, у т.ч. й знищення демократичних цінностей;
- актуалізація потреби громадянської консолідації;
- потреба національнопатріотичної детермінації змісту освіти;
- інтеграція трьох секторів системи формування національнопатріотичної свідомості: національного, громадського, інструментально-суб'єктного.

5. Запропоновано визначити НПС як частину переліку громадянських чеснот та кваліфіковано її як особливу або похідну чесноту, а саме, чесноту, яка залежить від місця і часу, а не універсальну моральну характеристику. Як і інші громадянські чесноти, НПС залежить від демократичного контексту; як і толерантність, вона найкраще практикується в контексті суспільства, яке підтримує демократичні засади. Автор підтримує думку, що філософи, освітяни та публічні інтелектуали повинні визнавати патріотизм таким, яким він є в цій та інших країнах, а саме: моральною реальністю, гідною визнання, розгляду та схвалення в демократичній публічній сфері, включаючи всеосяжну навчальну програму.

Встановлено, що громадянські чесноти часто розглядаються в освітніх цілях, як доповнення до громадянських компетентностей. Громадяни повинні знати структуру та процедури свого уряду; вони мають набути навичок участі у цих процесах громадським шляхом. Розвиток громадянських чеснот має доповнити моральний компас до формування громадянської свідомості. Коли НПС належним чином розвинена і проявляється, вона підтримує деякі цілі демократичного державного устрою, такі як терпимість, турбота про суспільне благо або повага до прав.

Патріотизм, на думку автора, – це почуття приналежності до своєї нації як реального геополітичного явища, від якого людина отримує різні матеріальні та інші блага, а також прихильність до цієї нації як спільного проєкту зі своїми земляками. Це почуття зіткане з минулого досвіду,

теперішнього сприйняття та майбутніх очікувань. І це стосується розуміння людиною її ідентичності, а також її переконань щодо своїх стосунків з іншими (яких вона сприймає як членів нації).

Визначено, що патріотизм є елементом особистої ідентичності, так само, як він є компонентом політичної організації та мобілізації; він складається з почуття особистої вдячності за минулі вчинки (заборговані або запропоновані), але також, що важливо, зобов'язання щодо спільної участі в продовженні спільного проєкту, заснованого на сприйнятті спільної долі. Таким чином, він є громадянською чеснотою, обмеженою, як і інші чесноти, лише своїм відчутним впливом на конституювання бажаної публічної сфери.

Обгруновано, що коли патріотизм правильно концептуалізується як спільний проєкт, що сприяє формуванню та збереженню демократичної публічної сфери, він підтримує обговорення, взаємну повагу та стабільність. Таким чином, він стає частиною комплексу громадянських чеснот, які підтримують демократичну публічну сферу.

Встановлено, що у воєнний час більше, ніж в інший час, певні форми патріотизму насправді можуть бути частиною проявів доброго громадянства, і навіть його можна охарактеризувати як чесноту, оскільки він робить свій внесок у підтримання процвітаючого, стабільного демократичного суспільства. Патріотизм є одночасно і моральною реальністю, і цінним фактором демократичного державного устрою, а особливо в часи загрози існування самої держави.

Матеріали цього розділу оприлюднено у наступних публікаціях автора [8].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено вирішення вирішенні актуального дослідницького завдання щодо обґрунтування теоретикометодологічних основ розроблення та впровадження державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді на підґрунті демократичних цінностей та механізмів її реалізації в умовах війни в Україні.

Отримані в процесі дослідження результати свідчать про досягнення поставленої мети, виконання поставлених завдань та дають підстави для формулювання низки узагальнюючих висновків та рекомендацій, що мають теоретичне та практичне значення.

1. Зафіксовано, що повномасштабна війна росії проти України загострила актуальність дослідження державної політики формування національнопатріотичної свідомості та викрила прогалини у цій сфері, починаючи від поширення ухиляння та закінчуючи участю підлітків і молоді у підривної діяльності. Але ми бачимо численні прояви й високого рівня національно-патріотичної свідомості, достатньо згадати черги в військомати у перші дні війни у 2022 р. та щоденний героїзм мужніх захисників та захисниць на фронті. У цій ситуації постає нагальна проблема реконструкції державної політики формування національнопатріотичної свідомості як основи укріплення національної стійкості та захисту національних інтересів в умовах екзистенційного протистояння з державою-терористом та її поплічниками. Формування національнопатріотичної свідомості молоді сьогодні є одним з найголовніших пріоритетів державної політики в Україні, важливою складовою забезпечення національної безпеки України, що й дало підстави виділити основні напрями даного наукового дослідження.

Визначено, що вихідним принциповим положенням, на яке спирається дискурс формування національнопатріотичної свідомості, є інтерпретація

патріотизму як ресурсу зміцнення національної безпеки та демократичної спроможності суспільства. Показано, що рівень сформованості національної свідомості свідчить про стан зрілого і середнього рівня розвитку суспільства, тому важливо мати більш глибоке розуміння соціально-історичного характеру національнопатріотичної свідомості, пов'язаного з демократичними цінностями. Встановлено, що історичний розвиток знаходить об'єктивне відображення дійсності в національнопатріотичній свідомості і, навпаки, відображає в собі національнопатріотичну свідомість.

2. Обґрунтовано ціннісні демократичні орієнтири, зокрема, свободи, рівності, поваги до прав людини, верховенства права та громадянської відповідальності для формування національнопатріотичної свідомості, охарактеризовано види патріотизму, зокрема крайній, стійкий, помірний, обмежений, етичний, конституційний, громадянський. Визначено, що для сучасного стану та умов існування українського суспільства найбільш прийнятним є поєднання національного та громадянського патріотизму, що є ключовим завданням сучасної освіти та виховання в Україні. Це процес розвитку у громадян любові до своєї країни, відповідальності за її майбутнє, активної громадянської позиції та готовності захищати її інтереси, у тому числі й на фронтах російсько-української війни. Громадянський патріотизм не обмежується етнічним походженням чи мовною ідентичністю, а базується на приналежності до політичної нації – спільноти людей, які поділяють цінності, культуру, історію та майбутнє України.

3. Встановлено, що інституціоналізація державної політики формування національнопатріотичної свідомості після проголошення Незалежності розвивається впродовж кількох етапів, які автор поділяє на: доінституціональний (1991-2004 – закладання базису формування національнопатріотичної свідомості, зокрема у сфері освіти); легітимізаційний (2005 – 2009 – розроблення програмних організаційноправових засад державної політики формування національнопатріотичної свідомості); дискримінаційний (2009-2013 –

реалізація антипатріотичних заходів та заяв); революційний (2015 – 2021 – стратегічне упровадження ціннісних орієнтирів, які спиралися на спадковість боротьби за Незалежність України); оборонний (2022 – по сьогодні – організація національного спротиву та відстоювання державного суверенітету).

Розглянуто можливі стратегії управління інституціоналізацією державної політики формування національнопатріотичної свідомості.

4. В ході порівняльного дослідження встановлені відмінності формування національнопатріотичної свідомості в демократичних та авторитарних країнах та визначено, що у першому випадку вони орієнтовані на демократичні цінності, критичну та відповідальну любов до Батьківщині, натомість авторитарні країни формують та використовують патріотизм в пропагандистсько-агресивних цілях задля беззаперечної підтримки влади населенням всупереч їх правам та свободам. Проаналізовані технології та інструменти цієї діяльності, зокрема в сфері освіти та виховання.

Розглянуто співвідношення патріотизму та націоналізму в європейських країнах та встановлено, що патріотизм відіграє потужну роль у збереженні підтримки ЄС, різко зменшує опозицію до ЄС, і його наслідки більші, ніж протилежні ефекти націоналізму. Зазначено, що важливе питання полягає в тому, чи зможуть націоналістичний праворадикальний антиєвропейський тренд, який проявляється останнім часом, подолати патріотичну підтримку ЄС. Обгрунтовано, що як контекст – демократичний чи авторитарний, так й історична конструкція держави впливають на спосіб, у який патріотизм діє на колективні ідентичності, а також на здатність чи ні окремих людей усвідомити це складне поняття та втілити його в життя.

5. Досліджено досвід Франції та встановлено, що демократична освіта лежить в основі культури оборони, яка визначає фундаментальний вимір національнопатріотичної та універсальної свідомості. Проаналізовано еволюцію концепції оборони та обгрунтовано, що поняття війни і миру є лише одним з інших аспектів цієї концепції, до якої додається поняття

безпеки. Оборона розглядається як інтеграція мілітарної та цивільної складових, у множинності її форм, політичних, економічних, соціальних чи культурних. Розуміння питань оборони у французькому дискурсі означає також сприяння миру: у демократичному суспільстві оборона ґрунтується на зводі принципів права, на законах. Основи воєнних дій пов'язані з кризовою ситуацією, з посяганням на владу або цінності, з життєвими інтересами, з допущеною несправедливістю, з якою не можна миритися і з якою необхідно боротися. Це пояснює домінуючу роль Франції у побудові сучасної концепції оборони Європи та її позицію щодо російсько-української війни.

6. Сконструйовано дескриптивну та прескриптивну моделі системи формування національнопатріотичної свідомості молоді. Інституціональна дескриптивна модель має пірамідальну конфігурацію, де на верхньому щаблі – дія інституцій в умовах військових, ментальних та інформаційних загроз повномасштабної війни, а на нижньому – громадянська реакція на загрозу державному суверенітету, яка має амбівалентний характер. Спостереження за суспільством в умовах повномасштабної війни дозволили дійти висновку, що численні Концепції та Стратегії національнопатріотичного виховання були недостатньо ефективними.

Авторська дескриптивна модель містить взаємосумісні конструкти: візіонерський (мета, функції, принципи), структурний (механізми, сектори системи, чинники та детермінанти) та синхронізована з ціннісноцільовою ієрархізованою надбудовою: національна стратегія (держава – гарант забезпечення незалежності та суверенітету, громадянин – актор захисту національних інтересів); демократична візія (громадянське суспільство як носій демократичних цінностей, громадянин як актор їх відтворення); інституціональні інструменти (інституції, які здійснюють соціалізацію особи); оперативне реагування (контрпропаганда, розвивальні та підтримуючі заходи національнопатріотичної спрямованості, героїзація сучасників та відновлення історичної справедливості, дерусифікація та руйнація наративів «руського миру»).

Обґрунтовано, що серед пріоритетів формування національно-патріотичної свідомості молоді мають бути:

- ідеологічний, підкріплений політичною волею керівництва держави;
- формування послідовної політики захисту українськості та чіткої фіксації результатів втрати державного суверенітету;
- демонстрація руйнівних наслідків окупації територій, у т.ч. й знищення демократичних цінностей;
- актуалізація потреби громадянської консолідації;
- потреба національнопатріотичної детермінації змісту освіти;
- інтеграція трьох секторів системи формування національнопатріотичної свідомості: національного, громадського, інструментально-суб'єктного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєв В. М. (2008). Держава та суспільство: пошук оптимальної моделі взаємовідносин. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. Д. ДРІДУ НАДУ. Вип. № 3 (33). С. 32 – 40.
2. Андрєєва Д. Є. (2009). Адміністративно-правове регулювання в галузі молодіжної політики в Україні: організаційно-правові аспекти : автореф. дис.... канд. наук: 12.00.07. Нац.ун-т держ. податк. Служби України. Ірпінь. 20 с.
3. Артемчук А. (2022). Національна свідомість, гідність і патріотизм – шлях до покращення добробуту населення України. *Українська ініціатива*. <http://ukr-ini.org.ua/hmenu-137/4666-2327>
4. Багрянний С. (2012). Для створення дієвої програми патріотичного виховання не вистачає політичної волі. ukrnationalism.com/news...movement...patriotychnoho
5. Бєх І. Д., Чорна К.І. (2012). Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. <http://uadocs.exdat.com/docs/index-185134.html>
6. Бизов С.С., Лядер А.С. (2022). Механізм державної політики щодо формування кадрового потенціалу у сфері нацбезпеки та національно-патріотичної свідомості в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Вип. 2 (17). С. 338-343.
7. Бизов С.С. (2023). Закордонний досвід реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді. *Наукові перспективи*. № 1 (31). С. 25–33. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1\(31\)-25-33](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1(31)-25-33).
8. Бизов С. (2022). Концептуальні засади реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді в Україні. *Аспекти публічного управління*. №10 (4). С. 58-64. <https://doi.org/10.15421/>

9. Бизов С.С. (2025). Оцінка ефективності державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді. *Наукові перспективи: журнал*. 2025. № 4(58) С.1832. 46 – 55. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-46-55](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-46-55).

10. Бизов С.С. (2023). Перспективи розвитку правового забезпечення державної політики у сфері національно-патріотичного виховання в Україні як умова сталого її функціонування // Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики : *Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики*».: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Харків : ВСП «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ», 2023. С.53-54.

11. Бизов С.С. (2023). Формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей як напрям молодіжного туризму. *Теорія і практика розвитку туризму: досвід, проблеми, інновації*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. 21.02.2023 р. м. Харків. С. 76-77.

12. Бизов С.С. (2023). Упровадження демократичних цінностей крізь призму зовнішньополітичних рішень держав-членів ЄС в умовах російсько-української війни. *Цифрове суспільство: управління, фінанси та соціум*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпро : Університет митної справи та фінансів. Том 2. С. 126-128.

13. Бизов С.С. Оцінка ефективності державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді. *Наукові перспективи: журнал*. 2025. № 4(58) 2025. С.1832. 46 – 55. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-46-55](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-46-55).

14. Блок М. (1973). Апологія історії або ремесло історика. https://imwerden.de/pdf/blok_mark_apologoya_istorii_1973.pdf

15. Бойко С. (2022). Виховання національно свідомої особистості в

умовах російсько-української війни на основі застосування нових експериментальних технологій в освітній сфері України. *Проблеми освіти*. 1(96). 223 – 235. DOI: <https://doi.org/10.52256/2710-3986.1-96.2022.14>

16. Боришевський М. Й. (2003). Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. К. Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.

17. Бородін Є. І. (2010). Загальнодержавна молодіжна програма в Україні в контексті удосконалення механізму державної молодіжної політики. *Публічне адміністрування : теорія та практика : електрон. зб. наук. пр.* редкол. : С. М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. Д. ДРІДУ НАДУ. <http://dridu.dp.ua/zbirnik/index.html>.

18. Бородін Є. І. (2006). Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991 – 2004 рр.) : [монографія]. Д. Герда. 472.

19. Бренер М. О. (2012). Місце патріотизму в системі цінностей представників неформальних молодіжних об'єднань. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді: за ред.Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. osprvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer

20. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Переклад з німецької, післямова та коментарі Олександра Погорілого. К 1998. <http://litopys.org.ua/weber/wbs.htm>

21. Вільцянюк І. (2020). Становлення національної свідомості крізь призму осмислення суспільно-державних цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність). *Українознавство*. 3 (76). 213 – 223. DOI: 10.30840/2413-7065.3(76).2020.214188

22. Військово-патріотичний клуб “Пошук”. <http://mcprpv.at.ua/publ/9-1-0-17>

23. Гавлітіна Т. М. (2020). Факторно-критеріальна модель

національно-патріотичної вихованості особистості учня. *Електронне наукове фахове видання «Адаптивне управління: теорія і практика. Серія «Педагогіка»*. 10 (19). [https://doi.org/10.33296/2707-0255-10\(19\)-09](https://doi.org/10.33296/2707-0255-10(19)-09)

24. Героїчний народний епос. (2007). *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія». Т. 1 : А — Л. 222. <https://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=13>

25. Гелнер Е. (2003). Нації та націоналізм; Націоналізм. Переклад з англ. Київ: Таксон. 300.

26. Голоднова В. (2012). Патріотизм – як моральний фундамент сучасного українського суспільства. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. [osrvn.org.ua>wp-content/ uploads/2013/10/konfer](http://osrvn.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer).

27. Горшкова О. Г. (2012). Шляхи формування громадянської позиції особистості. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. [osrvn.org.ua>wp-content/uploads/2013/10/konfer](http://osrvn.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer)

28. Гнатюк В. (2024). Національне виховання як складова у побудові громадянського суспільства. *Світ виховання*. №1. 33-36.

29. Грива А. (2010). Українські козаки вимагають від Верховної Ради України позачергово розглянути та прийняти Закон “Про Українське козацтво”. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

30. Гузенко І. М. (2009). Становлення і розвиток державної молодіжної політики в Україні. http://archive.nbuv.gov.ua/portal /soc_gum/vnv /2009_11/50-62.pdf

31. Декларація Про спільні дії партій патріотичного спрямування – Партії патріотичних сил України, Республіканської Християнської партії, Ліберальної партії України, Партії відродження села. [csr.org.ua>news7.htm](http://csr.org.ua/news7.htm)

32. Державна цільова соціальна програма “Молодь України” на 2009 –

2015 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 28 січ. 2009 р. № 41. Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=41-2009-%EF>

33. Державне управління в Україні : навч. посіб. <http://pravoznavec.com.ua/books/249/13/>

34. Діденко О.Г. (2014). Формування і реалізація державної політики національно-патріотичного виховання молоді в умовах соціокультурних трансформацій в Україні. Арэф. дис. на здобуття наук. ступ. к. держ. упр. за спец. 25.00.02 – механізми державного управління. Національна академія державного управління при Президентові України. Київ. 2014. 16.

35. Діденко О. Г. (2014). Зарубіжний досвід патріотичного виховання громадян та можливості його адаптації в Україні. *Аспекти публічного управління*. № 4 . 53–60.

36. Діденко О. Г. (2014). Критерії ефективності державної політики національно-патріотичного виховання молоді. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. / редкол. : С. М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. Д. : ДРІДУ НАДУ. Вип. 1.

37. Діденко О. Г. (2012). Удосконалення патріотичного виховання молоді в Україні: державно-управлінський аспект. *Публічне адміністрування: теорія та практика* : електр. зб. наук. праць. № 2 (8). <http://dridu.dp.ua/zbirnik/2012-02%288%29/index.html>

38. Дюркгайм Е. (2002). Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. Київ: Юніверс. 423.

39. Енциклопедичний словник з державного управління (2010). [уклад. Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна]. К. НАДУ. 820 с.

40. Єрескова Т., Мазурик О. (2022). Національна самосвідомість членів соціуму у контексті соціальної динаміки суспільства, що трансформується. *Схід*. Т.3 (22). 9-14. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(2\).261987](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(2).261987)

41. Жураковський Є. Культура та суспільна свідомість. (за матеріалами виступу на IV обласній науковій конференції з етнопедagogіки та народознавства “Українська національна ідентичність: мова, історія, культурна спадщина, національна пам’ять, культура та традиції у час випробувань війною” ZBRUC. 04.12.2024 <https://zbruc.eu/node/120111>

42. Жураковський Є. Маємо здатність забувати. Український тиждень. 21 серпня 2024. <https://tyzhden.ua/maємо-zdatnist-zabuvaty/>

43. Карлова В. В. (2013). Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні : управлінський аспект : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 «Теорія та історія держ. упр.». К. 36.

44. Кісь Р. (2002). Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів: Літопис. 304.

45. Коваль Г. В. (2007). Місце патріотизму в політичній культурі молоді. *Сучасна українська політика*. Політика і політологи про неї. Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили. Вип. 9. 72 –84.

46. Коваль Г. В. (2007). Формування патріотизму – важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу: автореф. дис. ... канд. пол. наук: 23.00.02; Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. Миколаїв. 20.

47. Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Офіц. сайт Верховної Ради України. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=254%EА%2F96-%E2%F0>

48. Кулініч О. В. (2009). Механізми взаємодії органів державного управління та громадських організацій в реалізації молодіжної політики в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Хар. регіон.ін-т держ. упр. Х. 20.

49. Куц Ю. (2007). Право націй на самовизначення – кореневий принцип етнополітичного управління. *Актуальні проблеми державного управління* : Збірник наук. праць / редкол.: С. М. Серьогін ; редкол.: [та ін.].

Дніпропетровськ : Дніпропетровський регіон. ін-т держ. управління УАДУ при Президентіві України. Вип.2(5) 153 – 162.

50. Куць О. М. (2009). Етнонаціональна свідомість у державотворчих процесах : монографія. Харків : ППВ «Нове слово». 318 с.

51. Лебединська Г.О. (2016). Національна самосвідомість як соціально-психологічний фактор успішної модернізації Української держави. *Наука і освіта*. №2-3. 134 – 138.

52. Левченко О. А. Волонтерство, як шлях до патріотизму (2012). *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. osrvn.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer.

53. Леп'явко С. А. (2006). Історія українського козацтва: нариси у 2 т.; Редкол: Смолій (відп. ред.) та інші. К. Вид. дім “Києво-Могилянська академія”. Т.1. 800.

54. Липовська Н.А. (2003). Особливості інституціалізації державної служби як соціального адміністративного інституту реалізації функцій держави. *Актуальні проблеми державного управління*: Зб. наук. пр. Д. ДРІДУ НАДУ. Вип. 1 (11)

55. Ломачинська І., Алексеєнко О. (2023). Духовні витоки національно-патріотичного виховання в системі військового капеланства. *Схід*. Т.4 (23). 26-32. [https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4\(2\).291517](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4(2).291517)

56. Ляхович М. (2024). Глобальної зради не має...Бастіон. https://bastion.tv/ermak-ukazom-zelenskogo-skasuvav-strategiyu-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya_n65061

57. Мартиненко М.С. (2023). Національно-патріотичний компонент як обов'язкова складова освіти в умовах війни в Україні. *Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України: виклики і перспективи*. Харків. 249 – 251. DOI: <https://doi.org/10.32782/PPSS.2023.1.65>

58. Мельніченко С. А. (2013). Дослідження ціннісно-мотиваційної

сфери підлітків, включених у діяльність скаутської організації. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Вип.2. 23 – 32.

59. Миколіук О. (2012). Патріотизм український – ритуал радянський. “День”, Чт. 22 листоп. <http://www.day.kiev.ua/223262>

60. Міністри Європи ухвалили в Києві стратегію розвитку молодіжної політики на період до 2020 року. <http://www.molodukraine.org.ua/?q=news/read/24>.

61. Мовчан А. (2013). Влада і ультраправі на штурмі Банкової. <http://liva.com.ua/vlada-ultraprav-na-shturm-bankovo.html>

62. Молодіжні організації України. *Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту*. ya.org.ua/index.php?option=com_weblinks&view...100

63. Молодіжні та студентські організації України. *Освітній портал*. osvita.org.ua/student/org/

64. Морозова Л.П. (2005). Особливості формування національної культури і національної самосвідомості молоді. http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/2_2005/articles/stat34.html

65. Національна доктрина розвитку освіти. (2005). *Книга керівника навчально-виховного закладу: Довідково-методичне видання*; упоряд. Б. М. Терещук, В. В. Скиба. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС. № 3 – 4 (10). 668.

66. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1697 . <http://portal.rada.gov.ua/rada/>.

67. Національно-патріотичне виховання молоді в сучасних умовах : Тези до публічного виступу. http://nads.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=6011E6F36AE8AFD8F91EF9655076FF8F?art_id=189638&cat_id=189047

68. *Немирівський Я. В.* Сучасна молодіжна політика: Схід – Захід

(Спроба порівняльного аналізу) (1997). *Молодь України : стан, проблеми, шляхи розв'язання* : зб. наук. публікацій Укр НДІ проблем молоді за підсумками виконання наук. програм і проєктів у 1996 р. К. АТ “Видавництво “Столиця”. Вип. 6. 56 – 61.

69. Обласний центр патріотичного виховання молоді Запорізької обласної ради. <http://oscpvm.org.ua/pro-centr>

70. Овчарова В. С. (2012). Волонтерська діяльність як спосіб формування патріотичних якостей особистості. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. oscpvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer.

71. Олійник Д. (2014). Коли перебуваю на Буковині, то відчуваю, що це моя Батьківщина. <http://bukinfo.com.ua/show/news?lid=5070>

72. Остапчук С. (2014). Хто вони, українські радикали? <http://krim-kray.do.am/publ/2-1-0-76>

73. Отравенко О.В. та ін. (2024). Формування української національної ідентичності учнівської та студентської молоді в системі національно-патріотичного виховання. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 1 (360)*. 142 – 152. DOI [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2024-1\(360\)-142-152](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2024-1(360)-142-152)

74. Офіційна заява “Правого сектора”. *Правий сектор*: офіційний сайт. <http://pravyysektor.info/news/ofitsijna-zayava-pravoho-sektora/>

75. П'ятирічка патріотизму у відсотках (2017). *Дніпроград* : Вісник небайдужих громадян. <http://www.dniprograd.org/ua/articles/society/2460>

76. Патріотизм. *Енциклопедія політичної думки*. <http://slovopedia.org.ua/40/53407/261250.html>

77. Патріотизм за наказом (2015). http://durdom.in.ua/main/article/article_id/14621.phtml

78. Пенжерова Ю. П. Виховання громадянина-патріота в системі освіти України (2012). *Соціальний розвиток України та патріотичне*

виховання громадян : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. oscrvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer

79. Пластовий портал. <http://www.plast.org.ua/>

80. Помаза-Пономаренко А.Л., Микитюк Ю.М. (2021). Цифровізація державної політики vs. державна політика цифровізації у сфері правового регулювання : монографія. Х.: НУЦЗУ. 200.

81. Попок А. А. (2007). Закордонне українство як об'єкт державної політики: Монографія. К. Альтерпрес. 228.

82. Попок А. А. (2003). Історична батьківщина – діаспора: європейський досвід взаємин. К. Альтерпрес. 152.

83. Попок А. А., Діденко О.Г. (2013). Місце держави в патріотичній діяльності як системі суб'єкт-об'єктних відносин. *Ефективність державного управління* : зб. наук. праць. Львів. Вип. 34. 22–30.

84. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641: наказ МОН України від 06.06.2022 р. № 527. Законодавство України. Верхов. Рада України. Київ. 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

85. Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України : Указ Президента України від 12 груд. 2007 № 1209. <http://portal.rada.gov.ua/rada/>.

86. Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки : Закон України від 18 листоп. 2003 р. № 1281. *Державна підтримка молоді в Україні* : практ. посіб. / упоряд. Є. І. Бородін (кер. авт. кол.), Ю. В. Борисова, Н. М. Сєднева. Д. : Днепррост. 2006. 44 – 58.

87. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді: Наказ, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту; Міністерство оборони; Міністерство культури і туризму; Міністерство освіти

і науки від 27 жовт. 2009 р. № 3754/981/538/49.
<http://osvita.ua/legislation/other/5397/> (втратив чинність)

88. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовт. 2020 р. № 932. Законодавство України. Верхов. Рада України. Київ. 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (втратив чинність)

89. Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді: розпорядження Президента України № 173/2001-рп. <http://portal.rada.gov.ua/rada/>.

90. Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян : постанова Кабінету Міністрів України від 27 квіт. 1999 року № 456. <http://portal.rada.gov.ua/rada/>.

91. Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді : Указ Президента України від 25 жовт. 2002 р. № 948/2002. <http://portal.rada.gov.ua/rada/>. (втратив чинність)

92. Про Концепцію Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013 – 2017 роки : Рішення Колегії Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України від 31 трав. 2012 р., Протокол № 6/1-21. (втратив чинність)

93. Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2000–2005 рр : Указ Президента України від 15 листоп. 2001 р. № 1092. <http://portal.rada.gov.ua/rada/>.

94. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді 2016-2020: Указ Президента України від 13 жовт. 2015 №580/2015. <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494> (втратив чинність)

95. Про освіту: Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII : [редакція від 01.01.2023 р.]. Законодавство України. Верхов. Рада України. Київ. 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

96. Про основні засади державної політики у сфері утвердження

української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. Законодавство України. Верхов. Рада України. Київ. 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

97. Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009-2011 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 верес. 2008 р. № 1237-р. <http://portal.rada.gov.ua/rada/>.

98. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text>

99. Про утворення Координаційної ради з питань розвитку козацтва в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2011 р. № 885. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/885-2011-п>

100. Проєкт Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013-2017 роки. <http://hainychnyk.in.ua/doc2/2011%2812%29.proekt.php> (втратив чинність)

101. Проєкт «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні (2013). <https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1357391226> (втратив чинність)

102. Проєкт Положення про Всеукраїнський центр патріотичного виховання молоді. <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/5352>

103. Протокол про спільні наміри між СУМ в Україні та Пласт НСОУ. – http://plast-scouting.org/structure/board/kps/Doc/Sum_i_Plast

104. Ремовська О. (2018). Якого патріотичного виховання потребує українська молодь? <http://www.radiosvoboda.org/content/article/16795965.html>

105. Рильський М. (2007). Героїчний епос українського народу. *Бібліотека української літератури.* <https://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=13>

106. Робін Дж. Колінгвуд. (2020). Ідея історії. https://shron1.chtyvo.org.ua/Collingwood_Robin/Ideia_istorii.pdf
107. Робоча група з питань патріотичного виховання молоді при апараті РНБО ініціює розробку загальнодержавної концепції патріотичного виховання молодих людей. *Рада національної безпеки і оборони України* [веб-сайт]. <http://www.rainbow.gov.ua/news/450.html>
108. Ровесники незалежної України: думки, інтереси, громадянські позиції. *Фонд Демократичні ініціативи* [веб-сайт]. <http://dif.org.ua/ua/poll>
109. Рогожа М. Виховуємо патріотів (2019). *Директор школи*. 17. 3 – 7.
110. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Переклад з французької та коментарі: О. Хома. Київ. Port-Royal, 2001. 349 с.
111. Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін: науково-методичний посібник (2011). [І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Шкільна, Г. А. Назаренко]. К. Педагогічна думка. 240.
112. Соборність України: історія і сучасність (1999); За ред. д.ф.н., академіка АПН України В.І. Кононенка, д.і.н., доктора філософії М.В. Кугутяка. Івано-Франківськ. «Плай». 85.
113. Степико М. Т. (2011). Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. К. НІСД. 336.
114. Стратегія національно-патріотичного виховання : затв. указом Президента України від 18 трав. 2019 р. № 286/2019. Законодавство України. Верхов. Рада України. Київ. 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019> (втратив чинність)
115. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» 2020 р. (2020). <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
116. Стрілько В. В. (2014). Українське національно-патріотичне виховання в нормативно-правових актах України. *Зб.наук.праць КМА*.

kristti.com.ua»upload...patriotuchne/ Strilko.doc

117. Стьопіна О. Г. (2006). Сучасні вітчизняні концепції патріотичного виховання студентської молоді: критичний аналіз. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти*: Матеріали Четвертих ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. Ірпінь : Національна академія ДПС України. С. 340 – 343.

118. Стьопіна О. Г. (2004). Філософські основи виховання патріотизму як духовно-моральної цінності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Луганськ : СЛУ ім. В. Даля, 2004. Вип. 5. С. 184 – 194.

119. Таран В. О. (2012). Проблема патріотичного виховання в Україні, або якого патріота нам виховувати? *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. ocrvm.org.ua»wp-content/ uploads/2013/10/konfer – С. 262 – 264.

120. Тинченко Я. (2015). Керівник “Правого Сектору” попередив про наближення боротьби з діючою владою ще у липні 2013 року. <http://www.buzina.org/politics/1206-praviy-sector.html>

121. Тойнбі А. (1995). Дослідження історії. Том 1.; Пер. з англ. В. Шовкуна. К. Основи. 614.

122. Трегубенко С. (2009). Хто такі патріоти? *Українська правда*. Четвер, 30 липня. [pravda.com.ua»ukr/articles/2009/07/30/4119273](http://pravda.com.ua/ukr/articles/2009/07/30/4119273)

123. Трощинський В. П. (1992). Зберігаючи українську самобутність. К. Інтел. 100.

124. Україною не можна змусити пишатися без економічних чи суспільних досягнень. *Центр Разумкова* [веб-сайт]. http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=3367

125. Тхоржевський Д. О. (2000). Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність. *Проблеми освіти*. Науково-методичний збірник. К. Наук.-метод. центр вищої освіти. Вип. 20. 3–14.

126. Українська народна молодь: офіційний сайт. <http://www.unm.ua/>

127. Українці хочуть національну ідею (2011).
<http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/16/6301967/>
128. Ультраправі організації в Україні. Офіційний сайт.
http://unk.org.ua/publ/psevdonacionalisti/ultrapravi_organizaciji_v_ukrajini/24-1-0-149
129. Філіповський В. (2012). Формування політичної нації як каталізатор розвитку патріотизму в Україні. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. [osrvm.org.ua>wp-content/uploads/2013/10/konfer](http://osrvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer).
130. Філіпчук Г. Г. (2016). Національна ідентичність: культурно-освітній вимір : монографія. Чернівці : Друк Арт. 304.
131. Філософія культури: основні поняття, напрями, персоналії. Колективна монографія / Андрущенко Т. І., Антонюк О. В., Беспалий В. А., Бровко М. М., Федоренко М. О. та ін.; за заг. ред. проф. М. О. Тимошенка. К. Букрек. 2020. 601.
132. Фролова Н. В. (2012). Засоби масової інформації як фактор впливу на розвиток патріотизму в Україні. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. [osrvm.org.ua>wp-content/uploads/2013/10/konfer](http://osrvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer)
133. Целякова О. М. (2012). Вплив інформаційного суспільства на формування духовності. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді / за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. [osrvm.org.ua>wp-content/uploads/2013/10/konfer](http://osrvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer).
134. Черкун Я. С. (2012). Громадські організації як фактор патріотичної соціалізації молоді. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф. Власової та ін. Запоріжжя. 458 – 462. [osrvm.org.ua>wp-content/uploads/2013/10/konfer](http://osrvm.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer).

content/uploads/2013/10/konfer.

135. Черниш Н. (2023). Національно-патріотичне виховання у процесі вивчення української літератури. *Теоретична і дидактична філологія*. (36). 101 – 109. Doi: 10.31470/2309-15-17-2023-101-109

136. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? *Центр Разумкова* [веб-сайт]. http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=399

137. Чи існує сенс і мета в історії? <http://ibib.ltd.ua/130-suschestvuet-smyisl-tsel-28898.html>

138. Чупрій Л. В. (2009). Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи. *Агентство Стратегічних Досліджень*. http://sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukran_stan_perspektivi.html

139. Швидун Л. (2022). Методологічні аспекти національно-патріотичного виховання в умовах прискорення освітньої мобільності. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти*. «Філософія. Педагогіка» № 2 (3). 33-37.

140. Шевченко О.В. Регіональні особливості національної ідентифікації сучасної молоді. *Digital Library NAES of Ukraine*. <https://surl.li/yejtjc>

141. Шевченко С.О.; Гужва М.Ю. (2019). Теоретико-методологічні засади державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 4. <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/4022>

142. Шилова Л. Г. (2012). Акценти патріотичного виховання. *Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян* : мат.-ли VI Міжнар.наук.-практ.конф. з патріотичного виховання молоді; за ред. Н. Ф.Власової та ін. Запоріжжя. [osrvn.org.ua>wp-content/uploads/2013/10/konfer](http://osrvn.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/konfer)

143. Широков С.Б. (2021). Розвиток публічного управління у сфері національно-патріотичного виховання: Дисертація на здобуття доктора

філософії за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». <http://www.dridu.dp.ua/nauka/df/df%2008.866.009.htm>

144. Юрченко В. (2018). Формування в молоді національної самосвідомості – одне з головних завдань освіти. http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm38_02

145. Ясєв Г. Державна програма патріотичного виховання (2014). *Світ. дум. б-к*. [lib.chdu.edu.ua>pdf/ukrpolituk/6/33. pdf](http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/6/33.pdf)

146. Abou-Chadi T., & Krause W. (2018). The causal effect of radical right success on mainstream parties' policy positions: A regression discontinuity approach. *British Journal of Political Science*. 1-19.

147. Acton L. (1972). *Nationality. Essays on Freedom and Power*. Gloucester: Peter Smith. 141–170.

148. Adorno E. (1950). Frenkel-Brunswik D.J. Levinson R.N. Sanford. *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Row.

149. Anderson C. (1998). When in Doubt, Use Proxies: Attitudes Toward Domestic Politics and Support for European Integration. *Comparative Political Studies*, 31(5). 569–601.

150. Apple Michael W. and Christian-Smith Linda K. (1991). *The Politics of the Textbook*. New York : Routledge. 100.

151. Ariely G. Globalisation and the Decline of National Identity? An Exploration across Sixty-Three Countries. *Nations and nationalism*. 18 (3), juillet 2012, p. 461-482.

152. Archard, D. (1999) 'Should We Teach Patriotism?' *Studies in Philosophy and Education*. 18(3), pp. 157- 173.

153. Baker J. (2012). As Loved Our Fathers: The Strength of Patriotism among Young Newfoundlanders. *National Identities*, 14 (4), décembre. 369 385.

154. Barbier B. (2006). *Le traumatisme comme héritage*. Paris : La cause des livres. 324.

155. Baron M. (1989). Patriotism and Liberal Morality in D. Weissbord (ed.), *Mind, Value, and Culture: Essays in Honor of E.M. Adams*, Atascadero:

Ridgeview Publishing Co., 269–300. Reprinted with a postscript in Primoratz (ed.), 2002.

156. Bar-Tal D. (1996). *Obstacles on the Path toward Peace*, Tel Aviv: Tel Aviv University.

157. Barzilai G. (1992) *Democracy in Time of War: Conflict and Consensus in Israel*. Tel Aviv, Israel: Sifriat Poalim [Hebrew]

158. Billig M. (1995). *Banal Nationalism*, Londres. Sage. 150.

159. Boen (1998). History – Geography of the technological series. 08.06. <https://www.bloomsbury.com/au/history-of-technology-volume-18-9781350018778/>

160. Boen (2006). History – Geography of the technological series. 36 of 10.05. <https://www.bloomsbury.com/au/history-of-technology-volume-18-9781350018778/>

161. Boen (2007). History – Geography of the technological series. № 32 від 30.08. <https://www.bloomsbury.com/au/history-of-technology-volume-18-9781350018778/>

162. Boen (2007). History – Geography of the technological series. № 7 від 07.02. <https://www.bloomsbury.com/au/history-of-technology-volume-18-9781350018778/>

163. Bolopion P. (2016). After the end of the Cold War, conflicts became less deadly. World, 1. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/585926>

164. Bolton K.H. Moral Education in Japan: The Coming of a New Dawn, Abe's New Moral Education. Mémoire de maîtrise. Oslo:Université d'Oslo. 2015. 29.

165. Bonikowski B. (2017). Ethno-nationalist populism and the mobilization of collective resentment. *The British Journal of Sociology*. 68. 181 – 213.

166. Born D. The Doctrine of the Shoah, History and Memory. Website of the Academy of Reims. <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project->

result-content/17b5c134-4e3a-457b-9261-

3bd53c0a6b96/TD__6_volumes_Handbook_IO3_ENG.pdf

167. Bourdieu P. & Passeron J.-C. (1970). La reproduction – éléments pour une théorie du système d'enseignement. Paris : Edition de Minuit, 220.

168. Bourdieu P. (1997). *Méditations pascaliennes*. Paris: Le Seuil, «Liber», 1997. 263.

169. Braun D., Popa S.A., Schmitt H. (2019). Responding to the Crisis: Eurosceptic Parties of the Left and Right and Their Changing Position towards the European Union. *European Journal of Political Research*. 58(3). 797–819.

170. Brighouse H. (2000) School Choice and Social Justice. Oxford: Oxford University Press.

171. Brubaker R. (2007). In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism. dans *The Many Faces of Patriotism*, sous la dir. de Phillip Abbott. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers. 143.

172. Bruckner P. (2006). La tyrannie du repentir. Paris. Grasse. 123.

173. Bruno G. (1877). Le premier livre de lecture et d'instruction pour un enfant, la morale et les premières connaissances
<https://www.abebooks.fr/PREMIER-LIVRE-LECTURE-DINSTRUCTION-LENFANT-MORALE/21703312400/bd>

174. Bruno G. (1877). Un tour de France pour deux enfants. Paris. BELIN.
<https://www.abebooks.fr/premier-livre-lecture-dinstruction-lenfant-morale/21703312400/bd>

175. Bunzō H. (1968). Nashonarizumu – sono shinwa to ronri. Tōkyō: Kinokuniya. 16.

176. Busch H. J. and Dierse U. (1989). Patriotismus in Joachim Ritter and Karlfried Gründer (eds.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel: Schwabe & Co., Vol. 7. 207–217.

177. Capozzola C. (2008). Uncle Sam Wants You: World War I and the Making of the Modern American Citizen. New York: Oxford University Press.

178. China T. (1998). *Communist and Post-Communist Studies*. 31. 3 288-289
179. Chomsky N. (2000). *Chomsky on Miseducation*, ed. Donaldo Macedo. Boston. MA: Rowman & Littlefield. 121.
180. Coenders M., & Scheepers P. (2003). The effect of education on nationalism and ethnic exclusionism: An international comparison. *Political Psychology*. 24(2). 313-343.
181. Cole L. and Barsalou J. (2015). United or Divide? The Challenges of Teaching History in Societies Emerging From Violent Conflict. *United Institute of Peace: Special Report*. № 163. 10 -22.
182. Costa - Lascu J. (2018). Défense et démocratie them@doc, site Eduscol.
183. Dagger R. (1985). Rights, Boundaries, and the Bonds of Community: A Qualified Defense of Moral Parochialism. *American Political Science Review*. 79. 436–47.
184. Daucé F., Désert M., Laruelle M., Huérou A. Le, Rousselet K. (2010). Les usages pratiques du patriotisme en Russie. <https://surl.li/qxfeit>
185. De Vreese C.H., Boomgaarden H.G. (2005). Projecting EU referendums: fear of immigration and support for European integration. *European Union Politics*, 6(1). 59–82.
186. Doak Kevin M. (2007). A History of Nationalism in Modern Japan: Placing the People. Leiden/Boston: Brill. 30-31.
187. Domm R. (2004). Explaining Public Support for European Integration in Eight Member States: the Role of National Pride, European Identity, Nationalism and Xenophobia. *EIU Working Paper SPS #2004/19*. European University Institute. 44.
188. Dye T. R. (1978). Understanding public policy; 3rd edition: Englewood Cliffs: New Jersey: Prentice – Hall Inc. 278.

189. Dagger R. (2019). *Ideals and Ideologies : A Reader*. Routledge. 538.
<https://www.booksamillion.com/search/search?type=author&query=Richard+Dagger&id=7356824487645>
190. Enderson J. E. (1979). *Public policy – making*: New York: Halt, Rine and Winston. 202.
191. Extrait du discours annuel du chef de l'état-major turc Ilker Başbuğ à l'Académie militaire le 14 avril 2009. <https://surl.li/gxmuur>
192. Fossum J. E. (2007). On the Prospects for a Viable Constitutional Patriotism in Complex Multinational Entities: Canada and the European Union Compared. *Présenté lors de la conférence annuelle de l'Association canadienne de science politique*. Saskatoon. Saskatchewan. Canada. 123.
193. Fratissier M. (2014). Enseignant et formateur IUFM Montpellier, pilote pédagogique. <https://www.ih2ef.gouv.fr/pilotage-pedagogique>
194. Fred A. Kramer (1973). *Perspectives on Public bureaucracy*: Cambridge, Massachusetts, Winthrop. 223.
195. Gellner E. *Nations et nationalisme*. Bénédicte Pineau trad. New York : Cornell University Press. 1983. Paris: Payot, 1989. 111.
196. Gellner E. *Thought and Change*. Londres : Weidenfeld and Nicolson. 1964. 169.
197. Général Bachelete (2022). *Enseigner le monde moderne. Guerres et conflits*. Cham. https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-03821832v1/file/2022_%20FREY_onnefera.pdf
198. Giroux H. (2003). *The Abandoned Generation: Democracy Beyond the Culture of Fear* New-York. Palgrave Macmillan. 86.
199. Gomberg P. (1990). Patriotism Is Like Racism. *Ethics*. 101. 144–150. Reprinted in Primoratz (ed.), 2002.
200. Goodin R. E. (1988). What Is So Special about Our Fellow Countrymen? *Ethics*, 98. 663–686. Reprinted in Primoratz (ed.), 2002.
201. Gramsci A. (1977). Antonio Gramsci, *Selections from Political Writings (1910 - 1920)*. New York : International Publishers, 676.

202. Guerassimov V. La paix aux confins de la guerre. *Voenno-Promyčlennyj Kur'er*, 15 mars 2017.
203. Gutmann A. (1999). *Democratic Education* Princeton, NJ: Princeton University Press. 99.
204. Gutmann A. (2002). Civic Minimalism, Cosmopolitanism and Patriotism: Where does Democratic Education Stand in Relation to Each? in S. Macedo and Y. Tamir (eds.) *Moral and Political Education*, pp. 23-57, Nomos XLIII, New York University Press. 234.
205. Habermas J. (1992). Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. *Praxis International*. 12. 1–19. Reprinted in Habermas, *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, William Rehg (trans.), Cambridge, MA: MIT Press, 1998.
206. Hakhverdian, A., Van Elsas, E., Van Der Brug, W., Kuhn T. (2013). Euroscepticism and education: a longitudinal study of 12 EU member states. *European Union Politics* 14(4):522–41.
207. Hardin R. (2004) Civil Liberties in an Era of Mass Terrorism. *The Journal of Ethics* 8(1). 77-95.
208. Henry N. Public Administration and Public Affairs: Englewood Cliffs: Prentice – Hall Inc. 1975
209. Hobolt S.B., de Vries C.E. (2016). Public Support for European Integration. *Annual Review of Political Science*, 19(1), 413–432.
210. Hobsbawm E. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press. 1992. 176.
211. Huiskamp G. (2011). Support the Troops!: The Social and Political Currency of Patriotism in the United States. *New Political Science*, 33 (3). 285-310.
212. IHEDN (Institut des Hautes Etudes de Défense nationale). <https://ihedn.fr/>
213. Irie Y. (2002). *Textbooks Are Dangerous*. Tōkyō: Iwanami Publishing. 120.

214. Jiang, Z. M. (1990/2006). *Selected Works of Jiang Zemin* (Vol. 1). People's Publishing House.
215. Johnson Gary R. (1997). The Evolutionary Roots of Patriotism. dans *Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*, sous la dir. de Daniel Bartal & Ervin Staub. Chicago : Nelson-Hall. 275.
216. Jordan A. (1904). The Bias of Patriotism. *International Journal of Ethics*. 15. 1. 2 – 16.
217. Kalmoe N. P. (2020). Uses and abuses of ideology in political psychology. *Political Psychology*. 12. 34 – 48.
218. Kastouéva-Jean T. L'éducation patriotique et militaire, un avatar de l'époque soviétique ? *Revue Défense Nationale*. № 802 - été 2017. 72-77.
219. Kateb G. (2000). Is Patriotism a Mistake? *Social Research*, 67. 901–924; reprinted in G. Kateb, *Patriotism and Other Mistakes*, Ithaca: Yale University Press, 2006.
220. Kedourie E. (1985). *Nationalism*. 3rd edition, London: Hutchinson. 234.
221. Keller S. (2005). Patriotism as Bad Faith. *Ethics*. 115. 563–592.
222. Keller S. & Huppert F.A. (2021) *Ethical Theory and Moral Practice* 24 (2): 443-458. 2021.
223. Kentmen-Cin C., Erisen C. (2017). Anti-immigration attitudes and the opposition to European integration: A critical assessment. *European Union Politics*, 18(1). 3-25.
224. Kersh R. (2003) Civic Engagement and National Belonging in *Constructing Civic Virtue: A Symposium on the State of American Citizenship*. New York: Campbell Public Affairs Institute. 243 – 253.
225. Kosterman R. and Feshbach S. (1989). Toward a Measure of Patriotic and Nationalistic Attitudes. *Political Psychology*. 10. № 2. 271.
226. Les usages pratiques du patriotisme en Russie (2010). *Questions de recherche*. 6. <http://www.sciencespo.fr/ceri/sites/sciencespo.fr/ceri/files/qdr32.pdf>.

227. Lindstam E., Matthias M., Harald S. (2019). Conceptions of National Identity and Ambivalence towards Immigration. *British Journal of Political Science*, undefined/ed. 1–22. <https://doi.org/10.1017/S0007123418000522>
228. Loewen J. (1995). *Lies My Teachers Told Me. Everything Your American History Textbook Got Wrong*. New York. New Press. 243.
229. Loutovinov V. L'éducation militaire et patriotique comme facteur croissant de la sécurité de la russie contemporaine. *Voennaâ Mysl'*. № 1. 2017.
230. Machiavelli N. (1998). [1518], *The Discourses*, B. Crick (ed.), L.J. Walker (trans.), Harmondsworth: Penguin Books. 546.
231. MacIntyre A. (1984). *Is Patriotism a Virtue?* University of Kansas. 166.
232. MacIntyre, A. (1995). *Is Patriotism a Virtue?* In *Theorizing Citizenship*, ed. Ronald Beiner, Albany: State University of New York Press. 209-228.
233. Marks G., Hooghe L. (2003). National identity and support for European integration. WZB Discussion Paper. 126.
234. Mason A. (1997). Special Obligations to Compatriots. *Ethics*, 107. 427–447.
235. McCabe, David, 1997, "Patriotic Gore, Again," *Southern Journal of Philosophy*, 35: 203–23. Reprinted in Primoratz (ed.), 2002.
236. Mehlinger Howard D. (1985). International Textbook Revision: Examples From the United States. *Internationale Schulbuchforschung*, 7. 4. 280-287.
237. Meijers M. J. (2017). Contagious Euroscepticism: The impact of Eurosceptic support on mainstream party positions on European integration. *Party Politics*. 23(4). 413-423.
238. Michael W. Apple. *Education and Power*. 2e édition révisée. New York. Routledge, 2011. 30.
239. Müller Jan-W. (2007). *Constitutional Patriotism*. Princeton: Princeton University Press. 245.

240. Naida, I., Rudenko, Y., Derbak, A., Chobaniuk, M., & Cherevko, S. (2023). State policy on the formation of patriotic education for the youth. *Revista Eduweb*, 17(2), 138-148. <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2023.17.02.12>
241. Nathanson S. (1989). In Defense of "Moderate Patriotism. *Ethics*. 99. 3). 638.
242. Nathanson S. 1993, *Patriotism, Morality, and Peace*, Lanham: Rowman & Littlefield.
243. Nationalismes ordinaires. (2010). *Raisons politiques*. 37. 25 – 42.
244. Nussbaum M. (1994). Patriotism and Cosmopolitanism. *Boston Review*. 24.
245. Nussbaum M. (2012). Teaching Patriotism: Love and Critical Freedom. *University of Chicago Law Review*, 79: 215–51.
246. O’Leary C.E. (1999). To Die For: The Paradox of American Patriotism. Princeton: Princeton University Press. 150-194.
247. Orwell G. (1968). Notes on Nationalism. *Collected Essays, Journalism and Letters*, Sonia Orwell and Ian Angus (eds.), London: Secker & Warburg, vol. 3, 361–380.
248. Oushakine S.A. (2009). The Patriotism of Despair. Nation, War, and Loss in Russia, Ithaca, Cornell University Press. 234.
249. Plan de Sécurité Scolaire Spécial (PPMS) BOEN HS n°3 30/08/2002.
250. Podeh Y. (2000). History and Memory in the Israeli Educational System: The Portrayal of the Arab- Israeli Conflict in History Textbooks (1948-2000). *History and Memory*. 1, № 12. 68 -78.
251. Primoratz I. (2002). Patriotism: A Deflationary View. *Philosophical Forum*, 33. 443–458.
252. Primoratz I. (2009). Patriotism and the Value of Citizenship, *Acta Analytica*, 24. 63–67.
253. Primoratz, Igor, “Patriotism: Worldly and Ethical,” in Igor Primoratz and Aleksandar Pavković (eds.), *Identity, Self-Determination and Secession*, Aldershot: Ashgate Publishing, 91–106.

254. Proceedings of the UNESCO Symposium on Shared Memories. 2006.
255. Puolimatka T. (1999). *Kasvatuksen rajat ja mahdollisuudet. Minuuden rakentamisen filosofia*. [Les limites et possibilités de l'éducation. Philosophie de construction personnelle]. Helsinki : Kirjayhtymä. 261.
256. Raney T. (2013). Le patriotisme par le bas au Canada: reconstruire l'identité nationale sur l' Autoroute des héros. *Critique internationale* 58 (janvier-mars): 19-34.
257. Rauh C., Bes B.J., Schoonvelde M. (2019). Undermining, Defusing or Defending European Integration? Assessing Public Communication of European Executives in Times of EU Politicisation. *European Journal of Political Research*. 12 – 36.
258. Ravitch D. (2003). *The Language Police: How Pressure Groups Restrict What Students Learn*, New York: Alfred A. Knopf. 224.
259. Rawls J. (1971). *A theory of Justice*, Cambridge, MA: Harvard University Press. 234.
260. Raz J. (1988) *The Morality of Freedom*, Oxford: Oxford University Press.
261. Renan E. (1991). *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris. Pierre Bordas et Fils Éditeur. 7-8.
262. Rorty R. (1999) *Achieving Our Country*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
263. Sanina A. Patriotisme et éducation patriotique dans la russie contemporaine. *Sociologi eskie issledovaniâ*. № 5. 2016
264. Schatz R.T., Staub E. and Lavine H. (1999). On the Varieties of National Attachment: Blind versus Constructive Patriotism. *Political Psychology*. 20. №. 1. 151–74
265. Schmitt C. (1976). *The Concept of the Political*. (New Brunswick. NJ: Rutgers University Press, 37.
266. Schlesinger, A.M. (1938). Introduction, in A. Walworth, *School Histories at War: Study of the Treatment of Wars in the Secondary School History*

Books of the United States and in those of its Former Enemies Cambridge. MA. Harvard University Press. 354.

267. Schoppa, L. (2014). The Two-Edged Sword of Nationalism. Dans *Japan's Vision for East Asia: Diplomacy amid Geopolitical Changes*, sous la dir. De Shihoko Gotō, 31-43.

268. Scotto T.J., Sanders D., Reifler J. (2018). The Consequential Nationalist–Globalist Policy Divide in Contemporary Britain: Some Initial Analyses. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. 28(1). 38–58.

269. Scruton R. (1990). In Defence of the Nation. *The Philosopher on Dover Beach*, Manchester: Carcanet, 299–328.

270. Serandour J. (2005). Proceedings of the colloquium "War and Peace" of the Aix-Marseille Academy. 231.

271. Sewall, G.T. (2000). *History Textbooks at the New Century*. A Report of the American Textbooks Council. New York. 232.

272. Shahnazarian N., Ziemer U. Young Soldiers' Tales of War in Nagorno-Karabakh. *Europe-Asia Studies*. 64 (9), novembre 2012. 1676-1677.

273. Shimbori M. (1960). The Fate of Postwar Educational Reform in Japan». *The School Review*, 68. 2.: 228 – 242.

274. Sieca-Kozłowski E. (2010). Russian Military Patriotic Education: A Control Tool against the Arbitrariness of Veterans. *Nationalities Papers*, 38 (1). 73-85.

275. Site académique de Montpellier, ainsi que le site du Haut fonctionnaire de défense du ministère de la Défense et d'EDUSCOL

276. Smith Anthony D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford : Basil Blackwell. 393.

277. Sondage du Centre Levada, 18 février 2024

278. Sondage WCIOM, 19 août 2016. <https://wciom.ru>

279. Stanley R.P.(1966). *Ethics and Education*. (Londres : Allen & Unwin); Tapio Puolimatka. *Kasvatus ja filosofia* [Éducation et philosophie]. Helsinki : Kirjayhtyma, 1995. 119

280. Staub E. (1997). Blind Versus Constructive Patriotism: Moving from Embeddedness in the Group to Critical Loyalty and Action. dans *Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*, sous la dir. de Daniel Bar-Tal & Ervin Staub. Chicago : Nelson-Hall. 213–228
281. Stern S.M. (2003). Effective State Standards for U.S. History: A 2003 Report Card.
<http://www.edexcellence.net/institute/publication/publication.cfm?id=320#940>
282. Sternberger D. (1990). *Verfassungspatriotismus (Schriften, Vol. 10)*. Frankfurt/M.: Insel Verlag. 11 – 47.
283. Swidler A. (1986). Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review*. 51 (2) avril. 273-286.
284. Takayama K. (2008) . Japan’s Ministry of Education “Becoming the Right”: Neo-liberal Restructuring and the Ministry’s Struggles for Political Legitimacy. *Globalisation, Societies and Education*, 6, no 2. 131–146
285. The Albert Shanker Institute (2003). *Education for Democracy*
<http://www.ashankerinst.org/education.html>
286. Travail d’équipe. (2007). 99 questions de défense. Montpellier : KRDP.
287. Triandis H. (1994). *Culture and Social Behavior*. New York : McGraw-Hill. 130.
288. Universal Declaration of Human Rights and of the Citizen.
<https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
289. Vedrin H. (2007). Rapport sur la mondialisation et ses défis. Paris. Hachette.
290. Viroli M. (1995). For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism, Oxford: Oxford University Press. 154.
291. Wang Z. (2008). National Humiliation, History Education, and the Politics of Historical Memory: Patriotic Education Campaign. *China International Studies Quarterly*. 52. 786 – 792.

292. Werts H., Scheepers P., & Lubbers M. (2013). Euroscepticism and radical right-wing voting in Europe, 2002–2008: Social cleavages, socio-political attitudes and contextual characteristics determining voting for the radical right. *European Union Politics*. 14(2). 183-205.

293. Westheimer J. (2006). Politics and Patriotism in Education. *Phi Delta Kappan*, 87. № 8. 610 – 622.

294. William F. Pinar, William M. Reynolds, Patrick Slattery & Peter M. Taubman. (1995). *Understanding Curriculum: An Introduction to the Study of Historical and Contemporary Curriculum Discourses*. New York : Peter Lang. 243-244.

295. L'amour ardent et l'affection profonde pour un territoire national (*guojia*) et le peuple (*minzu*) au sens large auxquels on appartient, et l'identification à des valeurs morales et à une culture . Xinhuanet.com, 5 mai 2008

296. Xi, J. P. (2013/2014). Xi Jinping: The Governance of China. Foreign Languages Press.

297. Zaller. J. (2012). What nature and origins leaves out. *Critical Review*, 24(4). 569-642.

298. Zhao S. (1998). A State-Led Nationalism: The Patriotic Education Campaign in Post- Tiananmen China» *Communist and Post-Communist Studies*, 31, no 3 (1998): 287-302

299. Jenkins – Smith H.C. (1982). Professional roles for policy Analysts, A critical Assessment journal for policy *Analysis and management*. vol 2 .1.

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА

1. Бизов С.С. Оцінка ефективності державної політики формування національнопатріотичної свідомості молоді. *Наукові перспективи*: журнал. 2025. № 4(58) 2025. С.1832. 46 – 55. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-46-55](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-46-55).
2. Бизов С.С. Закордонний досвід реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді. *Наукові перспективи*. 2023. № 1 (31). С. 25–33.
3. Бизов С. Концептуальні засади реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2022. №10(4). С. 58-64. <https://doi.org/10.15421/>
4. Бизов С.С. Перспективи розвитку правового забезпечення державної політики у сфері національно-патріотичного виховання в Україні як умова сталого її функціонування. *Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Відновлення та модернізація економіки України: виклики, пріоритети, практики». Харків : ВСП «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ». 2023. С.53-54.
5. Бизов С.С. Формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей як напрям молодіжного туризму. *Теорія і практика розвитку туризму: досвід, проблеми, інновації*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. 21.02.2023. м. Харків. С. 76-77.
6. Бизов С.С. Упровадження демократичних цінностей крізь призму зовнішньополітичних рішень держав-членів ЄС в умовах

російсько-української війни. *Цифрове суспільство: управління, фінанси та соціум*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2023. – Том 2. – С. 126-128.